

Vlaamse
overheid

Wolvenplan Vlaanderen

Versie 7 augustus 2018

INBO.be
NATUURENBOS.be

Auteurs:

Joris Everaert¹, Dries Gorissen², Koen Van Den Berge¹, Jan Gouwy¹, Joachim Mergeay¹, Caroline Geeraerts¹, Ann Van Herzele¹, Marie-Laure Vanwanseele², Bram D'hondt² & Koen Driesen²

¹Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek

²Agentschap voor Natuur en Bos

Het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek (INBO) is het Vlaams onderzoeks- en kenniscentrum voor natuur en het duurzame beheer en gebruik ervan. Het INBO verricht onderzoek en levert kennis aan al wie het beleid voorbereidt, uitvoert of erin geïnteresseerd is.

Het Agentschap voor Natuur en Bos (ANB) werkt elke dag aan het behoud, de bescherming en de ontwikkeling van natuur in Vlaanderen. Het agentschap staat binnen de Vlaamse overheid in voor het beleid, het duurzaam beheer en het versterken van natuur samen met alle partners.

Vestiging:

INBO Brussel

Havenlaan 88 bus 73, 1000 Brussel

www.inbo.be

e-mail:

joris.everaert@inbo.be

Wijze van citeren:

Everaert J., Gorissen D., Van Den Berge K., Gouwy J., Mergeay J., Geeraerts C., Van Herzele A., Vanwanseele M.-L., D'hondt B. & Driesen K. (2018). *Wolvenplan Vlaanderen. Versie 7 augustus 2018. Rapporten van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek 2018 (70)*. Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, Brussel.
doi.org/10.21436/inbor.15109973

D/2018/3241/209

Rapporten van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek 2018 (70)

ISSN: 1782-9054

Verantwoordelijke uitgever:

Maurice Hoffmann

Foto cover:

Wolf. Foto Rein Brys

Dit onderzoek werd uitgevoerd in opdracht van:

Joke Schauvliege, Vlaams minister van Omgeving, Natuur en Landbouw.
Graaf de Ferrarisgebouw, Koning Albert II-laan 20, 1000 Brussel.

Wolvenplan Vlaanderen

Versie 7 augustus 2018

Joris Everaert, Dries Gorissen, Koen Van Den Berge, Jan Gouwy, Joachim Mergeay,
Caroline Geeraerts, Ann Van Herzele, Marie-Laure Vanwanseele, Bram D'hondt & Koen Driesen

Rapporten van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek 2018 (70)

Dankwoord

In de eerste plaats willen we de verschillende betrokken actoren bedanken voor de opmerkingen op een eerste versie van het wolvenplan. De opmerkingen werden vooral tijdens bilateraal overleg met verschillende betrokken mensen en sectoren geformuleerd. Op basis van de huidige kennis en mogelijkheden werd zoveel als mogelijk rekening gehouden met deze nuttige opmerkingen. In het overlegtraject is ook nagegaan wat de mogelijke rol kan zijn van elk van de actoren zowel bij de communicatie als de implementatie van het wolvenplan. De betrokkenheid en bijdrage van actoren, inclusief lokale besturen, is immers zeer belangrijk, bijvoorbeeld bij het opbouwen van lokaal draagvlak, informatiedoorstroming, lokale maatregelen, vaststellingen, enz.

Verder kregen we ook nuttige informatie en advies van binnen- en buitenlandse experts.

Tenslotte gaat ook een bedanking naar het reeds operationele veld- en analyseteam om vaststellingen en analyses te doen rond mogelijke waarnemingen en schadegevallen. Het gaat hierbij (voorlopig) om verschillende medewerkers van de INBO teams 'Faunabeheer en Exoten' en 'Genetische Diversiteit'.

1 Inhoud

1	Inhoud	5
2	Samenvatting	7
3	Inleiding	9
4	Doelstelling	10
5	Werkwijze	11
6	Ecologie en verspreiding van de wolf	13
6.1	Ecologie	13
6.1.1	Karakteristieken	13
6.1.2	Sociaal gedrag en reproductie	13
6.1.3	Habitat en voedselregime	14
6.2	Geografische verspreiding in Europa	14
7	Juridisch kader en wetgeving	20
7.1	Soortbescherming	20
7.2	Schaderegeling	20
7.3	Gebiedsbescherming	21
8	Maatschappelijke analyse	22
8.1	Evoluerende opvattingen	22
8.2	Opinies en reacties	23
8.3	Spanningen en breuklijnen	23
8.4	Voorlichting en kennisuitwisseling	25
8.5	Specifieke interacties	26
8.5.1	Wolf en mens	26
8.5.2	Wolf en vee	27
8.5.3	Wolf en natuur	27
8.5.4	Wolf en (eco)toerisme	28
8.5.5	Wolf en bedreigingen	28
9	Communicatie	31
9.1	Communicatiesporen	31
9.2	Spoor 1: Communicatie naar de brede bevolking	33
9.2.1	Vlaams niveau	33
9.2.2	Lokaal niveau	35
9.3	Spoor 2: Gerichtte communicatie naar actoren	37
9.3.1	Vlaams niveau	37
9.3.2	Lokaal niveau	39

10	Vaststelling en beoordeling van mogelijke waarnemingen en schadegevallen	40
10.1	Meldpunten	40
10.2	Beoordeling van wolf-gerelateerde waarnemingen	41
10.2.1	Sporen van een mogelijke wolf	41
10.2.2	Mogelijke waarnemingen van een levende wolf	43
10.2.3	Mogelijke vondst van een dode of gewonde/zieke wolf	43
10.3	Beoordeling mogelijke schadegevallen	44
11	Schadepreventie en -vergoeding	46
11.1	Schadepreventie	46
11.2	Schadevergoeding	48
11.2.1	Preventieve maatregelen	49
11.2.2	Landbouwnummer	50
11.2.3	Eigen risico en franchise	51
12	Wetenschappelijk onderzoek en monitoring	52
12.1	Monitoring	52
12.2	Gericht onderzoek	55
13	Bescherming en instandhouding	57
13.1	Bescherming van individuen	57
13.2	Instandhouding in Vlaanderen	58
13.3	Instandhouding van bronpopulaties in de buurlanden	60
14	Rollen en samenwerking	61
14.1	Platform wolf	62
14.2	Rolverdeling	63
15	Bundeling van de voorgestelde acties	66
16	Referenties	68
17	Bijlagen	73
17.1	Genetische identificatie van wolven	74
17.1.1	Soort en geografische oorsprong	74
17.1.1.1	Genetische verschillen tussen regio's in Europa	74
17.1.1.2	Toewijzing van Belgische wolven	76
17.1.2	Individuele identificatie van wolven	76
17.1.3	Hybridisatie tussen wolven en honden	77
17.2	Publieke reacties en vragen, ter illustratie	79
17.3	Controle schadegeval – stappenplan en protocol	81
17.4	Contactgegevens betrokken actoren voor het platform wolf	84

2 Samenvatting

De Europese grijze wolf werd op het einde van de 19de eeuw uitgeroeid in België. De laatste jaren waren er sporadisch al enkele waarnemingen van zwervende individuen in Wallonië. In januari 2018 was de eerste bevestigde nieuwe aanwezigheid in Vlaanderen ook een feit. Het betreft de ondertussen bekende wolvin Naya, die in Duitsland van een zender was voorzien en zich (voorlopig) vestigde in de provincie Limburg. Een tweede wolf – een jong mannetje – werd in maart 2018 doodgereden op een weg in het Limburgse Opoeteren. Dit tweede geval maakt meteen ook de uitdagingen duidelijk voor soortbescherming in het door infrastructuur sterk versnipperde Vlaanderen.

De aanwezigheid van de wolf in Vlaanderen zal niet bij één exemplaar blijven, gezien de expansie van de soort over heel Europa. Omdat zijn aanwezigheid confrontaties kan veroorzaken (bv. schade aan vee) en omdat het een beschermd diersoort is, moet het wolvenplan tegemoetkomen aan de nood om voorbereid te zijn op deze nieuwe situatie en de mogelijke gevolgen ervan. Globaal gezien willen we het samenleven met wolf maximaal organiseren en mogelijk maken.

In het wolvenplan onderscheiden we twee grote delen:

- Een beschrijvend deel met relevante ecologische en juridische duiding en een maatschappelijke analyse (hoofdstukken 6 tot 8). We steunen hier globaal op standaardwerken over de wolf, bestaande wolvenplannen en ervaring uit het buitenland, aangevuld met specifieke literatuur waar wenselijk of nuttig.
- Een actiegericht deel rond communicatie, vaststelling en beoordeling van mogelijke waarnemingen en schadegevallen, schadepreventie en -vergoeding, wetenschappelijk onderzoek, alsook bescherming en instandhouding (hoofdstukken 9 tot 13). Verder bevat dit deel ook een beschrijving van de mogelijke rollen van en samenwerking met actoren (hoofdstuk 14) met als actiepunten de opstart en het operationaliseren van een 'Platform wolf' en bijhorende werkgroepen. Tenslotte toont hoofdstuk 15 een bundeling van **31 voorgestelde acties**.

Het wolvenplan gaat er momenteel vanuit dat de acties financieel gezien opgenomen kunnen worden binnen het reguliere beleid. Voor schade bestaat de schaderegeling waarvoor recent al initiatieven voor een wijziging van het Soortenschadebesluit werden genomen; voor communicatie- en andere acties maken we gebruik van de kanalen die er zijn bij Vlaamse overheidsadministraties en bij actoren.

Het antwoord op nog deels openstaande vragen (bv. hoeveel wolven er in Vlaanderen kunnen leven, de mogelijke problematiek rond hybridisatie, eventuele steun voor preventieve maatregelen) zal in de komende jaren gaandeweg gegeven kunnen worden. Uitgangspunt hierbij is dat de Vlaamse context zeer specifiek is (bevolkingsdichtheid, versnippering, infrastructuur, verweving landbouw-natuur, bestaande natuuroppervlakte,...) waardoor het niet mogelijk is vandaag al correcte aannames te doen op basis van de huidige ervaringen in buurlanden.

English abstract

The European grey wolf was exterminated in Belgium at the end of the 19th century. In recent years, there have been sporadic observations of dispersing individuals in Wallonia (southern region of Belgium). In January 2018, the first confirmed new presence in Flanders (northern region of Belgium) was also a fact. It concerns the now locally well-known she-wolf Naya, equipped with a GPS-transmitter in Germany. She has settled for the time being in the province of Limburg. A second wolf - a young male - was killed in traffic in March 2018 in Opoeteren, also in Limburg. The second case also immediately demonstrates the challenges for species protection in Flanders, a highly fragmented region.

The presence of the wolf in Flanders will not remain limited to this one animal, given the expansion of the species all over Europe. Because its presence can cause confrontations (e.g. damage to livestock) and because it is a protected species, this Wolf Plan Flanders must meet the need to be prepared for this new situation and its possible consequences. Overall, we want to organise and facilitate living together with the wolf as much as possible.

The Wolf Plan Flanders has two main parts:

- A descriptive section containing relevant ecological and legal background information and a social analysis (chapters 6 to 8). For these we rely on standard works about the wolf, existing wolf plans and experience from abroad, supplemented with specific literature where desirable or useful.
- An action-oriented section on communication, identification and assessment of possible observations and damage claims, damage prevention and compensation, scientific research, as well as protection and conservation (chapters 9 to 13). This section also contains a description of the possible roles of and cooperation with actors (chapter 14), aiming at the launch and operation of a 'Platform Wolf' and associated working groups. Finally, Chapter 15 presents a compilation of **31 proposed actions**.

At the moment, the Wolf Plan assumes that planned actions can be included financially within regular policy. For damage, there is the compensation scheme for which initiatives have recently been taken to amend the decision on compensating damage caused by wildlife; for communication and other actions, we make use of the channels available to Flemish public administrations and other actors.

The answer to questions that are still partly open (e.g. how many wolves can live in Flanders, the possible problems of hybridisation, possible support for preventive measures) will be given gradually in the coming years. The starting point here is that the Flemish context is very specific (population density, fragmentation, infrastructure, interwoven agricultural-nature areas, surface of nature areas,...), which means that it is not possible to make correct assumptions today based on the current experiences in neighbouring countries.

3 Inleiding

De Europese grijze wolf (*Canis lupus lupus* L., 1758) werd op het einde van de 19de eeuw uitgeroeid in België. Ook in de buurlanden verdween hij als gevolg van systematische bestrijding. De laatste decennia steeg het bewustzijn over de achteruitgang van onze biodiversiteit. Op Europees niveau leidde dat in 1992 tot de Habitatrichtlijn (92/43/EEC). Die richtlijn geeft de wolf de status van beschermde soort in Europa. Door de verbeterde bescherming, de afbouw van de jachtdruk en de bescherming van enkele grote open ruimtegebieden in Europa stijgt de wolvenpopulatie opnieuw.

Sinds enkele jaren zijn er sporadisch waarnemingen in België, zoals in 2011 in de provincie Namen en 2017 in de provincie Luxemburg. Telkens lijkt het om zwervende individuen te gaan die na hun vaststelling weer snel van de radar verdwijnen. De dieren kunnen immers grote afstanden overbruggen.

Begin januari 2018 was de eerste bevestigde nieuwe aanwezigheid van een wolf in Vlaanderen een feit. Het betreft de ondertussen bekende wolvin Naya. Ze is geboren in Noordoost Duitsland. Daar kreeg zij haar halsband zodat we haar ruim 600 km lange tocht via Nederland naar Vlaanderen konden volgen. Onderweg stak de wolvin grote wegen en rivieren over, om zich uiteindelijk te vestigen in het natuurcomplex rond het militair domein van Leopoldsburg en Bosland-Beringen in de provincie Limburg.

De tweede bevestigde wolf in Vlaanderen werd in maart 2018 doodgereden op een weg in het Limburgse Opoeteren. Het was een mannetje van amper een jaar oud en afkomstig van de Centraal-Europese populatie waartoe de Duitse wolven behoren. Hij droeg het genetisch Haplotype H2 (zie 17.1) dat slechts bij 5% van de Duitse wolven voorkomt.

De huidige aanwezigheid van een wolf (wolven) in Vlaanderen, en de mogelijkheid tot permanente vestiging, nopen tot de opmaak van een plan waarmee het nodige kader wordt geboden om het samengaan van wolf en mens te garanderen.

4 Doelstelling

De aanwezigheid van de wolf in Vlaanderen zal niet bij één exemplaar blijven, gezien de expansie van de soort over heel Europa. Omdat zijn aanwezigheid confrontaties kan veroorzaken (bv. schade aan vee) en omdat het een beschermde diersoort betreft, moet een 'wolvenplan' tegemoetkomen aan de nood om voorbereid te zijn op deze nieuwe situatie en de mogelijke gevolgen van de aanwezigheid van de wolf. We willen met het wolvenplan vooral het samenleven met de wolf maximaal organiseren en mogelijk maken.

In het wolvenplan geven we in een eerste deel (hoofdstukken 6-8) een beschrijving van de ecologie en verspreiding van de wolf, met duiding van het juridisch kader en wetgeving, en maatschappelijke analyse. Hiermee kan het daaropvolgende actiegerichte deel ook beter worden begrepen.

In een tweede actiegericht deel (hoofdstukken 9-14) worden voorstellen gedaan rond communicatie, vaststelling en beoordeling van mogelijke waarnemingen en schadegevallen, schadepreventie en -vergoeding, noodzakelijk wetenschappelijk onderzoek, alsook bescherming en instandhouding. Dit deel bevat ook een beschrijving van de mogelijke rollen en samenwerking met actoren.

Bij de implementatie van het wolvenplan wordt de inbreng en betrokkenheid van diverse actoren en disciplines afgetoetst en meegenomen.

5 Werkwijze

Op basis van de beschikbare kennis (incl. van reeds georganiseerde informatie en/of discussieavonden) werd in maart 2018 vanuit een team van INBO- en ANB-experten een primair ontwerp van een wolvenplan Vlaanderen voorgesteld aan het kabinet van de Minister van Omgeving, Natuur en Landbouw. Voor bepaalde aspecten (schade, communicatie) werd hiervoor ook al op voorhand met het kabinet overleg gepleegd.

Vanaf het voorjaar 2018 zijn verschillende onderdelen van het wolvenplan verder uitgewerkt en ook enkele dringende acties genomen. We verwijzen onder meer naar de website van ANB¹ waarop informatie over de wolf en de huidige schaderegeling beschikbaar werd gesteld, organisatie en communicatie van de permanentie voor meldingen van schade en het INBO protocol voor DNA-staalname bij schadegevallen.

Vanaf eind april tot mei 2018 werd bilateraal overleg met alle betrokken actoren gehouden. Hiervoor was voldoende ruimte voorzien zodat de inbreng van alle belanghebbende organisaties en instanties op een degelijke manier kon worden voorbereid en verwerkt. In het overlegtraject is ook nagegaan wat de mogelijke rol kan zijn van elk van de actoren zowel bij de communicatie als de implementatie van het wolvenplan.

Een verslag van elk overleg werd doorgestuurd naar de betrokken actoren, waarna nog opmerkingen konden gegeven worden. Uiteindelijk is in de periode juni-juli 2018 dit finaal wolvenplan tot stand gekomen op basis van het overleg, alle opmerkingen, en bijkomende informatie van experts.

De opbouw van het wolvenplan steunt globaal op standaardwerken over de wolf (o.a. Mech & Boitani 2003) en bestaande wolvenplannen uit het buitenland (zie o.a. Koordinierungsstelle für den Braunbären - Luchs und Wolf 2012, Bruinderink & Lammertsma 2013, Bruinderink et al. 2013, République Française 2013 & 2018, Sächsisches Staatsministerium für Umwelt und Landschaft 2009, Schley et al. 2017) aangevuld met specifieke literatuur waar wenselijk of nuttig.

---

¹ <https://www.natuurenbos.be/wolf>

BESCHRIJVEND DEEL
MET RELEVANTE ECOLOGISCHE
EN JURIDISCHE DUIDING
EN MAATSCHAPPELIJKE ANALYSE

6 Ecologie en verspreiding van de wolf

Grote predatoren zoals de grijze wolf zijn een belangrijk deel van natuurlijke levensgemeenschappen, en beïnvloeden door de directe en indirecte impact op hun prooidieren in grote mate hoe ecosystemen functioneren. Gedurende eeuwen werd de wolf in Europa vervolgd en verdelgd, waardoor hij in grote delen uitstierf. Als gevolg van Europese bescherming is er sinds enkele decennia een kentering. Voordat we op dit laatste aspect ingaan, behandelen we hier eerst de ecologie en verspreiding van de wolf.

6.1 Ecologie

6.1.1 Karakteristieken

De wolf is de voorouder van de hond. Door zijn grote areaal zijn er natuurlijke variaties en dus verschillende ondersoorten. Hybridisatie met hond komt daarbij ook voor (zie 17.1.3).

De Europese wolf is gekenmerkt door relatief korte oren, een rechte ruglijn (aflopend bij herdershond), afhankende relatief korte staart, krachtige hals, sterke borstkas en slanke buik. De wolf staat hoog op zijn krachtige poten. Noordelijke (bv. Scandinavische) wolven zijn doorgaans groter en krachtiger dan zuidelijke (bv. Iberische) wolven. Midden-Europese wolven hebben een gewicht van gemiddeld 35 kg en schofthoogte van ca. 70 cm. Mannetjes zijn doorgaans wat groter en zwaarder dan vrouwtjes. De vachtkleur varieert per geografische regio, met vooral tinten van grijs en bruin. Kenmerkend voor een wilde wolf is ook een witte zoom (masker) rond de muil, lichte vlekken op de wang en beide zijden van de hals, en een donker zadelvormig patroon op de rug.

6.1.2 Sociaal gedrag en reproductie

Wolven leven in familieverband: de zogenaamde roedels. Een roedel bestaat in de regel uit een ouderpaar, hun welpen en de jongen van het voorgaande jaar. Op deze regel zijn echter uitzonderingen mogelijk. De gemiddelde roedelgrootte in Europa schommelt rond de 6-8 individuen. Eén roedel verdedigt een territorium van minstens 100 vierkante kilometer. In Centraal-Europa bedraagt de grootte van een wolventerritorium tussen de 150 en de 350 km². De paarperiode is in februari tot begin maart. Eind april, begin mei worden in Centraal-Europa gemiddeld 4-6 jongen geboren. Het merendeel van de jonge wolven verlaat het ouderlijk territorium op de leeftijd van 22 maanden, maar dit kan ook al vanaf 10 (uitzonderlijk vanaf 5) maanden. Wolven kunnen heel grote afstanden afleggen op zoek naar nieuw leefgebied en een eigen territorium. Enkele honderden kilometers zijn geen uitzonderingen. Binnen Europa werden dankzij het gebruik van GPS-zenders al verbredingsafstanden tot meer dan 2.000 kilometer vastgesteld².

---

² <https://www.theguardian.com/science/animal-magic/2014/aug/08/slavc-wolf-migration-europe>

6.1.3 Habitat en voedselregime

Wolven zijn generalisten, wat betekent dat ze niet gebonden zijn aan een bepaald habitatype of prooi. Ze kunnen zich heel goed aanpassen en komen zowel voor in open als dicht beboste landschappen, van de woestijn tot de toendra. Door hun groot aanpassingsvermogen vormen ook cultuurlandschappen, zelfs met een hoge bevolkingsdichtheid, een prima leefgebied, op voorwaarde dat er voldoende voedsel voorhanden is.

Hoefdieren vormen in Europa het belangrijkste voedsel. In Centraal en Zuid-Europa zijn dit vooral reeën, everzwijnen en edelherten. Waar damherten en moeflons voorkomen worden deze ook gegeten. In waterrijke gebieden kunnen bevers een belangrijke onderdeel van het dieet vormen. Kleinere prooien zoals hazen en konijnen staan ook op het menu. Wolven zijn vaak op zoek naar kwetsbare prooien die gemakkelijk te bemachtigen zijn. Huisvee, en dan vooral schapen, vormen een gemakkelijke prooi indien ze niet afdoende afgeschermd worden (zie 11.1 Schadepreventie). Door de goede voedselsituatie in Centraal-Europa (grote aantallen wilde hoefdieren) vormt vee hier slechts een klein onderdeel van het wolvendieet. In welbepaalde omstandigheden (laag natuurlijk voedselaanbod en aanwezigheid van grote aantallen onvoldoende beschermd vee) kunnen wolven zich specialiseren op vee.

6.2 Geografische verspreiding in Europa

naar Hindrikson et al. (2017)

De grijze wolf kwam ooit over heel Europa voor. Als gevolg van intensieve vervolging verdween de soort gestaag uit de meer bevolkte gebieden. Het gebruik van nauwkeurige vuurwapens zorgde voor een sterke afname vanaf de 18^e eeuw. In de 20^e eeuw gaf het gebruik van geurloos gif zoals strychnine voor veel populaties de doodsteek.

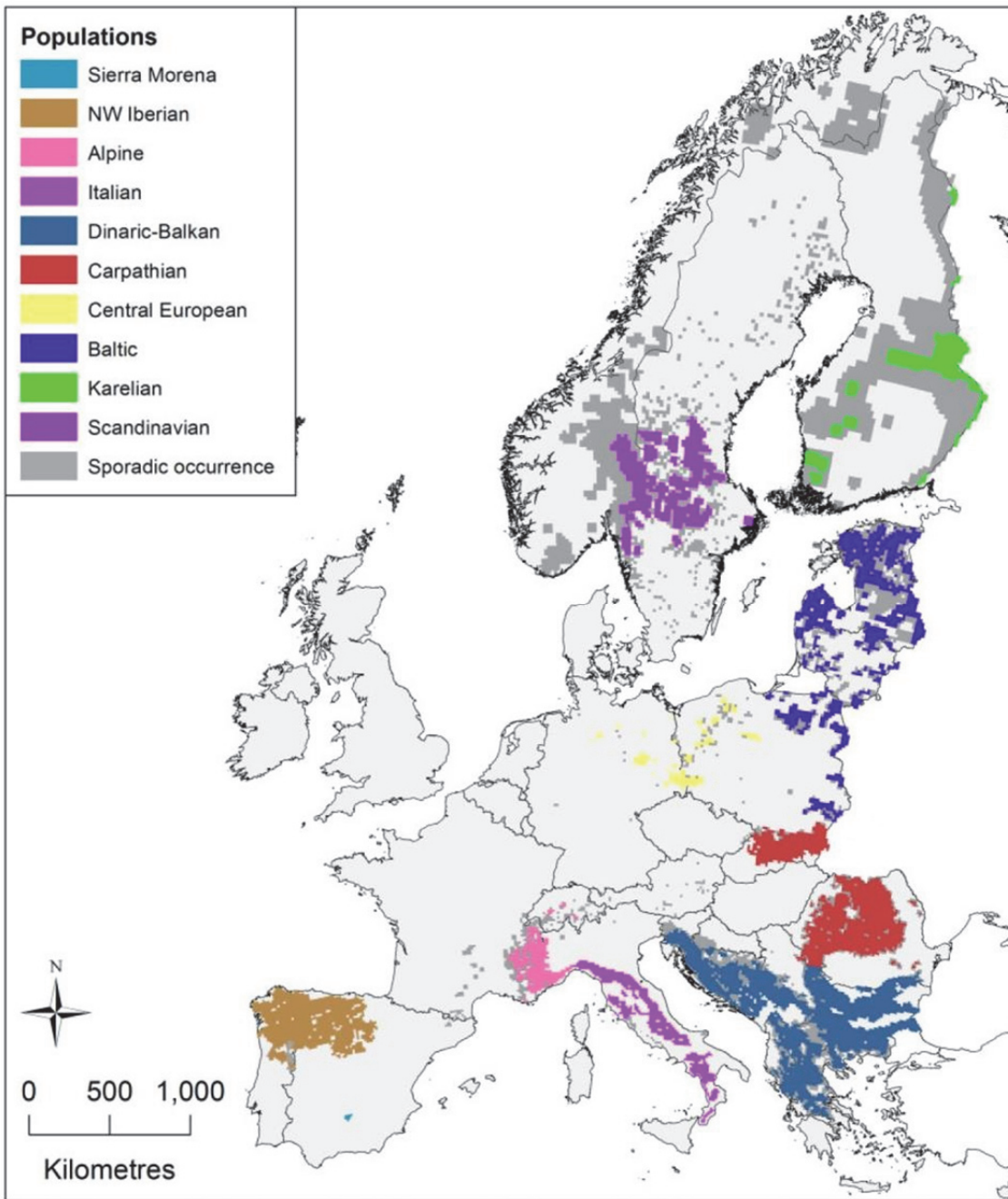
Uiteindelijk verdween de wolf uit grote delen van West-Europa, met uitzondering van Spanje en Italië. Ook in Centraal- en Oost-Europa verdween de wolf uit grote delen van het verspreidingsgebied, met een Europees dieptepunt omstreeks 1960. Daarna kenden de meeste populaties een voorzichtig herstel, vooral als gevolg van wettelijke bescherming of verminderde vervolging. In 2017 bestond de Europese populatie uit ongeveer 12.000 individuen (zonder Wit-Rusland, Europees Rusland en Oekraïne), verspreid over een gebied van ca. 800.000 km² in 29 landen. Een kleine 10.000 daarvan komt voor binnen de Europese Unie, en genieten in principe wettelijke bescherming onder de Europese Habitatrichtlijn (zie ook 7.1 en 13). In bepaalde Oost- en Zuid-Europese lidstaten is een minder strikt beschermingsregime van kracht, waarbij het bejagen in principe niet strikt verboden is (Schoukens & Dubrulle 2017).

Sinds ongeveer 1990 kent de wolf in Europa een duidelijk herstel, en is ook een deel van het historische areaal opnieuw ingenomen, zij het vaak met lagere dichtheden. De Europese populatie kan men actueel, als een tijdelijke situatie, opdelen in ongeveer tien deelpopulaties (Figuur 1), die als gevolg van vervolging gedurende de laatste eeuwen opgesplitst zijn, en vaak ook genetisch sterk zijn gaan verschillen van elkaar (zie ook 17.1). Het ligt in de lijn van de verwachtingen dat deze genetische verschillen in de komende jaren, ten gevolge van verre-afstandsmigratie en spontane uitwisseling van individuele dieren, zullen vervagen.

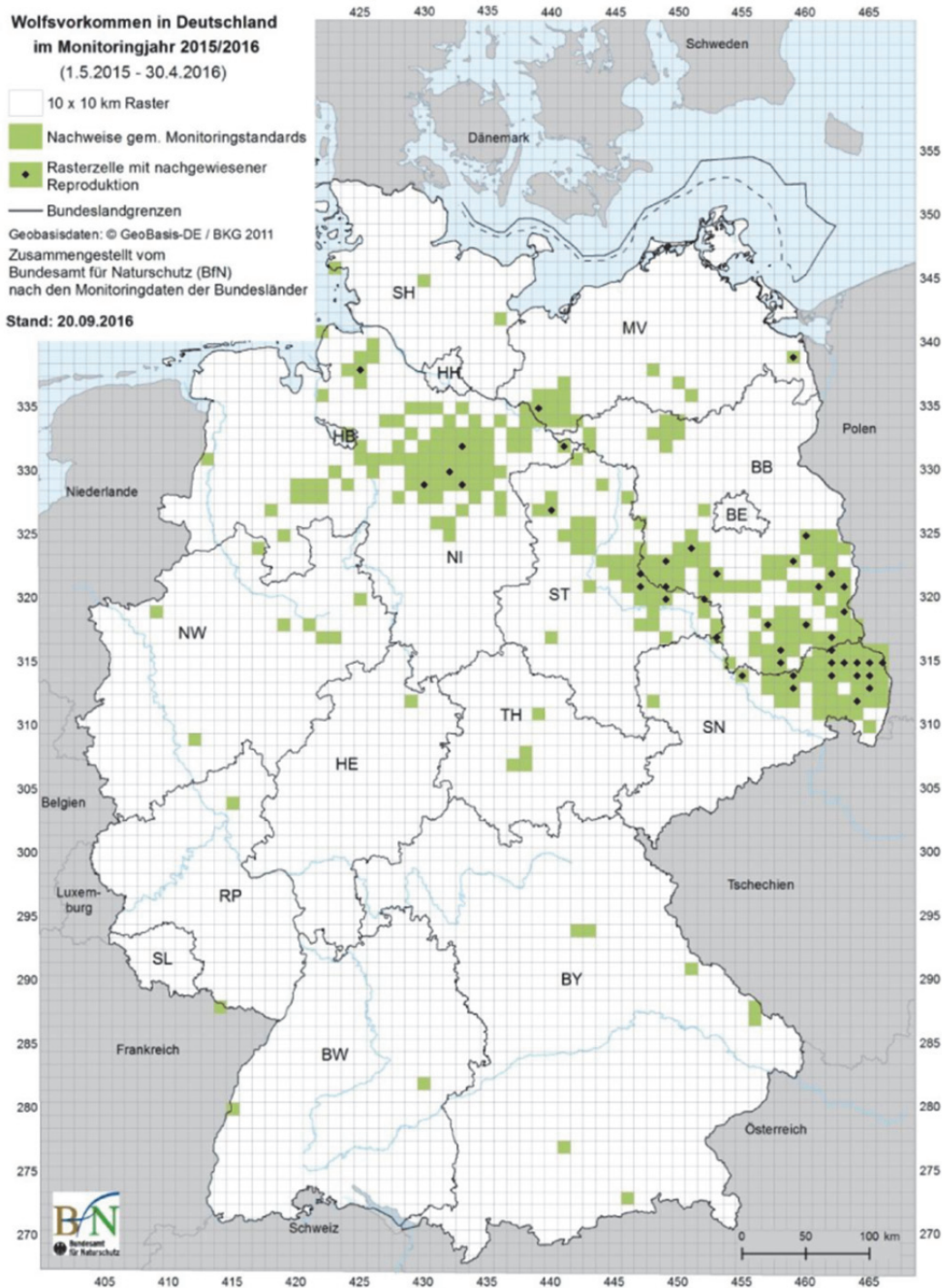
- 1) *Scandinavië*. De Scandinavische populatie bestaat uit ongeveer 400 wolven, waarvan 90% in Zweden voorkomt. In zowel Zweden als Finland wordt de wolf nog steeds bejaagd, met een jaarlijks toegelaten afschot van 40 tot 80 dieren. Na de uitroeiing van de wolf in de jaren 1960 koloniseerde een paartje in 1978 Zweden vanuit Finland, dat de basis vormt van de huidige populatie. Ondanks occasionele immigratie van enkele latere Finse zwervers leidt inteelt tot een afname van de vruchtbaarheid en overleving (Åkesson et al. 2016). Deze populatie is sterk geïsoleerd van overige populaties. Verspreid over Zweden en Noorwegen komen zwervers voor.
- 2) *Karelië (Finland en het aangrenzende Karelische schiereiland)*. Deze populatie werd in 2015 op ca. 220-245 stuks groot geschat. Deze populatie is genetisch ook verarmd, onder meer als gevolg van een ineenstorting van de populatie in 2006.
- 3) *Balticum*. De Baltische populatie (Estland, Letland, Litouwen, Noordoost-Polen) bestaat momenteel uit 900-1.400 wolven, min of meer gelijk verdeeld over de vier landen. Deze populatie was bijna uitgestorven in de jaren 1980, hetgeen zich ook in genetische verarming uitdrukt. Desondanks is het momenteel genetisch de meest diverse populatie van Europa. Aangrenzend hieraan kent Wit-Rusland een populatie van mogelijk tot 2.000 wolven, hoewel de aantallen daar in het voorjaar door bejaging veel lager zijn.
- 4) *Centraal-Europees laagland*. Deze populatie is verdeeld over Zuidwest-Polen en NO-Duitsland, met ongeveer 60 roedels over de hele regio, zo'n 300-400 stuks (Figuur 2). Recent werd ook Denemarken geherkoloniseerd, met een kleine voortplantende roedel in 2017. Deze populatie kent af en toe zwervers in Tsjechië, Nederland en België. Deze populatie werd gesticht omstreeks 1998 door een handvol dieren afkomstig uit de Baltische populatie van Polen. Hoewel de populatie sterk groeit, is ze genetisch duidelijk verarmd ten opzichte van de Baltische populatie.
- 5) *Italië (behalve Alpen)*. De populatie van de Apennijnen bestaat momenteel uit ongeveer 320 roedels en 1.200-1.700 dieren. In de jaren 1920 waren wolven uitgeroeid uit de Alpen, en ook in de Apennijnen namen hun aantallen af tot ca. 100 dieren rond 1970. Momenteel is de wolf terug verspreid over de bergachtige gebieden van heel Italië, en worden er drie deelpopulaties herkend met beperkte genetische uitwisseling. De Italiaanse populatie (en haar recente expansie in aangrenzende regio's) is genetisch duidelijk verschillend van alle andere Europese populaties.

- 6) *Alpen en Frankrijk*. Vanaf 1980 herstelde de Italiaanse populatie langzaam, met een herovering van de Alpen. In 1992 werd een eerste wolf terug in de Franse Alpen waargenomen, na een afwezigheid van ca. 70 jaar. Sindsdien kent de Franse wolf een gestage expansie, met ca. 360 individuen in 2017, verdeeld over 52 roedels. Sinds kort wordt een afschot van ca. 40 dieren per jaar toegelaten. Het areaal neemt nog steeds toe naar het noorden en het westen van Frankrijk, waarbij ook de Spaanse landsgrens werd overgestoken en de oostelijke Pyreneeën werden bereikt. Sinds 2013 plant de wolf zich in Frankrijk ook buiten de Alpen voort, met zelfs voortplanting in aan België aangrenzende departementen (Figuur 3). Verder komt een tiental dieren van Italiaanse oorsprong voor in Zwitserland en in Oostenrijk. Vanuit de Dinarische populatie werden recent ook de oostelijke Alpen gekoloniseerd.
- 7) *Karpaten*. De berggebieden van Centraal- en Oost-Europa liggen tussen Zuidoost-Polen in het westen, over Tsjechië, Slowakije, Hongarije, West-Oekraïne en Roemenië, en herbergen een van de grootste aaneengesloten populaties van de wolf in Europa, met naar schatting iets meer dan 3.000 wolven, waarvan ca. 70% in Roemenië. Oekraïne kent hiernaast nog een stabiele wolvenpopulatie van ca. 2.000 dieren, met een belangrijke concentratie in het noorden in de omgeving van Tsjernobyl.
- 8) *Dinarische regio en Balkan*. Deze continue populatie beslaat ca. 4.000 wolven verspreid over Slovenië (ca. 40), Kroatië (ca. 200), Bosnië-Herzegovina (ca. 650), Servië (ca. 800), Bulgarije (ca. 900), Republiek Macedonië (ca. 450), Albanië (ca. 200) en Griekenland (ca. 700). Deze populatie kent een noordelijke expansie in de Dinarische Alpen, waar ze zich vermengt met de Italiaanse populatie.
- 9) *Noordwest-Iberië*. Deze populatie beslaat het noorden van Portugal (ca. 250) en Spanje (ca. 2.500), maar kwam ooit over het hele schiereiland voor. Na een historisch dieptepunt in 1970 kent de soort terug een opleving, met een uitbreiding naar het zuiden en het oosten.
- 10) *De Andalusische relictpopulatie van de Sierra Morena*, die ooit deel uitmaakte van de hele Iberische populatie, staat op de rand van uitsterven. In recente jaren is geen voortplanting meer vastgesteld. In de jaren 1990 is zo ook de Zuid-Portugese populatie van de Alentejo uitgestorven.

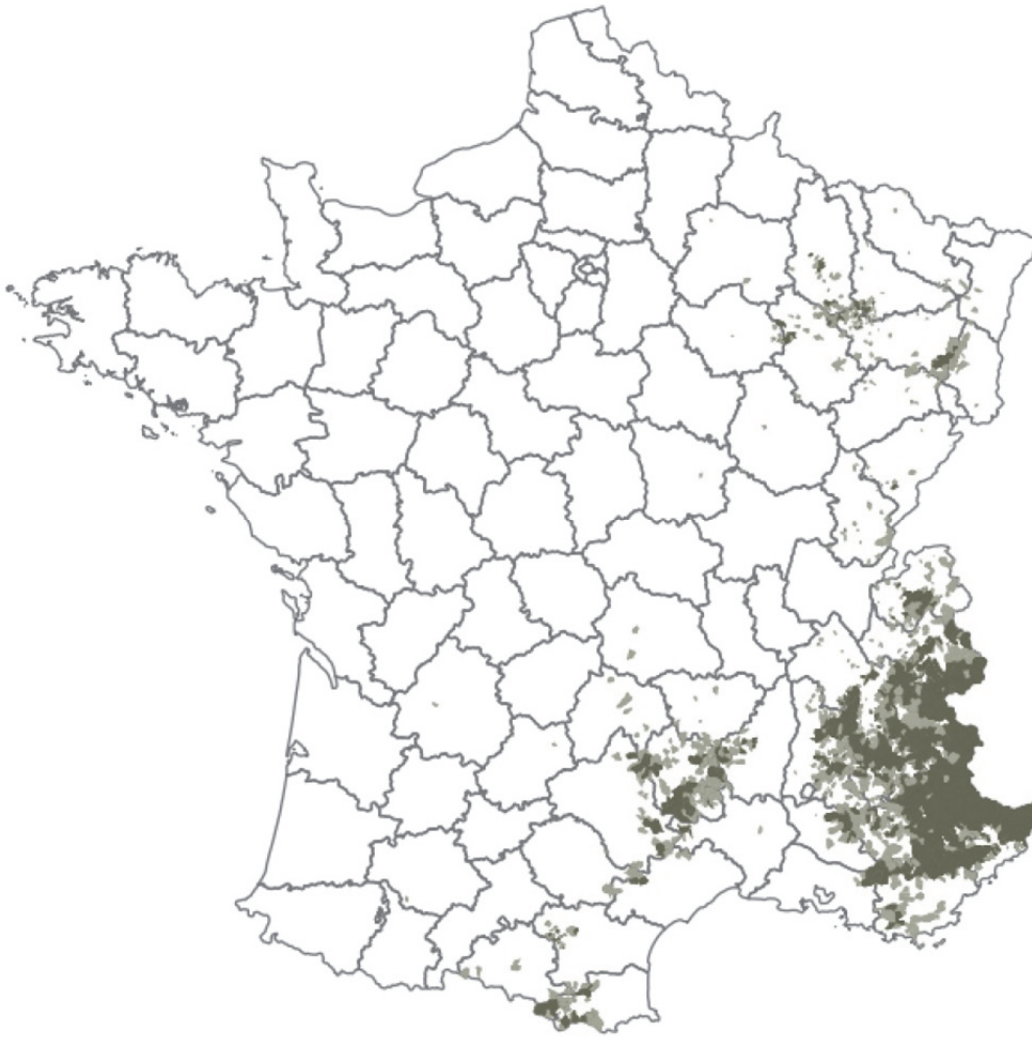

Figuur 1. Voorkomen van de wolf in Europa (situatie 2011, zonder Wit-Rusland, Rusland en Oekraïne). Kleur: gevestigde dieren met voortplanting. Grijs: zwervers. Aangepast uit De Groot et al. (2016). De expansie in Frankrijk buiten de Alpen was hier nog niet gebeurd, en ook de westelijke expansie in Duitsland was nog minder ver gevorderd.

Figuur 2. Voorkomen van wolf in Duitsland in de periode 2015-2016 (groen). Hokken met een zwart bolletje geven bewezen voortplanting weer. De twee hokken in Baden-Württemberg (BW) en het zuidelijkste hok in Bayern (BY) hadden een Italiaanse oorsprong. Bron: DBBW (2017).

Figuur 3. Verspreiding van de wolf in Frankrijk in de periode 2010-2017 (donkergrijs: permanente vestiging, lichtgrijs: occasioneel voorkomen). Bron: ONCFS.

7 Juridisch kader en wetgeving

7.1 Soortbescherming

De wolf is sinds 1994 strikt beschermd in West-Europa, overeenkomstig zijn opname op Bijlage IV van de Europese Habitatrichtlijn. Met het besluit van 7 juni 2016 tot wijziging van het Soortenbesluit³ is de bescherming van de wolf ook in de Vlaamse wetgeving verankerd. Dit betekent onder meer dat het uitdrukkelijk verboden is om dieren opzettelijk te doden, te vangen, of opzettelijk en betekenisvol te verstoren. In overeenstemming met de Habitatrichtlijn kunnen er slechts onder heel strikte voorwaarden afwijkingen hierop worden toegestaan⁴.

7.2 Schaderegeling

Het Natuurdecreet⁵ voorziet dat schade die wordt veroorzaakt door diersoorten die beschermd zijn, onder bepaalde voorwaarden door de Vlaamse overheid kan worden vergoed. De betreffende procedures worden verder geregeld door het Soortenschadebesluit⁶.

Schade aan vee behoort tot de vergoedbare schadeposten, en hieronder dienen overigens niet enkel gedode dieren te worden begrepen. Ook gewonde dieren kunnen voor vergoeding in aanmerking komen.

Detailinformatie over de schaderegeling (aangifte, voorwaarden, actiepunten) is weergegeven in 11.2.

---

³ Besluit van de Vlaamse Regering met betrekking tot soortenbescherming en soortenbeheer (15/05/2009).

⁴ In een aantal Europese landen of regio's kan de wolf beheerd worden. Dat wil zeggen dat het doden van de wolf kadert binnen een set aan beheersmaatregelen, die verenigbaar zijn met een gunstige staat van instandhouding. Dat is het geval in Estland, Letland, Litouwen, Bulgarije, Polen, Slowakije, in het Spaans gebied ten noorden van de rivier Duero, in het Finse rendierbeschermings-gebied en op het Griekse grondgebied boven de 39ste breedtegraad. Andere landen kunnen derogaties aanvragen op de algemene beschermingsstatus om onder meer schade aan veehouderij tegen te gaan, indien geen andere bevredigende oplossing bestaat. Onder meer Frankrijk, Hongarije, Kroatië, Roemenië, Slovenië en Zweden vragen dergelijke derogaties aan, op basis waarvan afschotlicenties toegestaan kunnen worden.

⁵ Decreet betreffende het natuurbehoud en het natuurlijk milieu (21/10/1997), Artikel 52.

⁶ Besluit van de Vlaamse Regering betreffende de vergoeding van wildschade of van schade door beschermde soorten en tot wijziging van hoofdstuk IV van het besluit van de Vlaamse Regering van 23 juli 1998 tot vaststelling van nadere regels ter uitvoering van het decreet van 21 oktober 1997 betreffende het natuurbehoud en het natuurlijke milieu (03/07/2009).

7.3 Gebiedsbescherming

Aangezien de wolf (naast op Bijlage IV) ook staat opgelijst op Bijlage II van de Habitatrichtlijn, moeten bij een terugkeer niet alleen individuele wolven worden beschermd, maar tevens hun leefomgeving. Dergelijke bescherming verloopt via de aanduiding van speciale beschermingszones, die samen het Natura 2000-netwerk vormen.

In de Vlaamse wetgeving zijn concrete criteria voor de afbakening van een speciale beschermingszone opgenomen in het Natuurdecreet. De afbakening gebeurt op voorstel van het INBO, waarbij dient aangetoond dat aan deze criteria beantwoord wordt. Indien dat het geval is, dienen ook instandhoudingsdoelen voor de soort vastgesteld. Dergelijke instandhoudingsdoelen kunnen ook worden vastgelegd voor bestaande speciale beschermingszones (zie ook actiegericht deel in 13.2).

Een cruciale vraag hierbij is evenwel vanaf wanneer vestiging moet leiden tot de aanduiding van speciale beschermingszones. Op basis van de criteria van de Habitatrichtlijn is het niet nodig om over te gaan tot de aanwijzing van nieuwe, speciale beschermingszones wegens de loutere aanwezigheid van enkele jonge, zwervende wolven. Daartegenover staat dat het gebiedsbeschermingsrecht duidelijk geldend is, indien zich een of meerdere wolvenroedels effectief zouden vestigen (Schoukens & Dubrulle 2017). Naar de analyse van laatstgenoemde auteurs zou een gebiedsaanwijzing (of opname in de instandhoudingsdoelen van bestaande gebieden) ten laatste moeten gerealiseerd worden vanaf de eerste natuurlijke voortplanting van de wolf of de vestiging van een territoriaal paar.

8 Maatschappelijke analyse

8.1 Evoluerende opvattingen

Opvattingen en beeldvorming omtrent de wolf en de relatie tussen wolf en mens variëren doorheen de geschiedenis. Volgens bepaalde bronnen werden in de tijd van de prehistorie wolven aanbeden als 'krachtdieren' of als wachters van het hiernamaals. Een wolf werd gezien als een intelligente, coöperatieve jager en daarmee in zekere zin als geestverwant (Klees et al. 2015). Uit de klassieke oudheid zijn mythen en fabels bewaard met de wolf in een prominente rol, de ene keer als wreed en onverbiddelijk, de andere keer als zorgzaam en intelligent. In de Germaanse mythologie kreeg vooral het bloeddorstige aspect de aandacht (Lemaire 2017). In de middeleeuwen waren wolven in het algemeen niet geliefd. Onder meer vormden landbouwdieren een gemakkelijke prooi voor de wolf, en het verlies van één dier betekende vaak het verschil tussen rondkomen en honger lijden. Met de toename van georganiseerde veeteelt nam ook het aantal conflicten met wolven toe.

De invloed van natuurvisies op de wolf-mens relatie is echter minstens even belangrijk. Mede gesteund door de klassieke wijsgeren en de bijbel groeide de opvatting van de uniekheid van de mens en zijn dominantie over andere levensvormen (Thomas 1983). De idee dat de natuur uitsluitend bestond om de belangen van de mens te dienen maakte dat er zonder schroom wilde dieren konden worden gedood en uitgeroeid, zowel uit levensbehoefte als voor vermaak. Roofdieren zoals de wolf werden als schadelijk en bedreigend voor mens en vee gezien en moesten worden bestreden. In de late middeleeuwen waren klopjachten op wolven een gewoon verschijnsel en er werden zelfs premies betaald aan personen die wolven konden vangen en doden (Mertens 1963).

In de loop van de voorbije paar eeuwen kwam er geleidelijk een kentering in het denken. Het uitroeien van wilde dieren werd steeds meer ter discussie gesteld. Volgens Keith Thomas (1983) lag een mengeling van theologie en utilitarisme ten grondslag aan een veranderende natuurvisie. Het geloof in de volmaaktheid van de schepping ondersteunde het idee van een natuurlijk evenwicht. Zelfs het ogenschijnlijk schadelijkste schepsel diende een of ander menselijk nut en het uitroeien ervan zou een van de schakels van de keten verbreken. Bovendien kwam men tot de vaststelling dat er in tussentijd talrijke diersoorten effectief waren uitgeroeid. Om de dramatische vermindering van de wilde fauna te stoppen werd bescherming cruciaal. Omstreeks 1990 kreeg natuurbescherming in Vlaanderen een belangrijke impuls, mede door nieuwe ecologische inzichten en een striktere Europese natuurbeschermingspolitiek (van der Windt & Bogaert 2009). Momenteel is de wolf in opmars in grote delen van Europa na een Europees dieptepunt omstreeks 1960 (zie 6.2). Blijkbaar leert niet alleen de wolf zich aanpassen aan onze cultuurlandschappen, ook de mens lijkt zich aan te passen aan deze nieuwe situatie (Drenthen 2006).

8.2 Opinies en reacties

De terugkeer van de wolf in Vlaanderen roept veel vragen op en de publieke reacties lopen sterk uiteen. We verzamelden reacties in kranten en informatieavonden over de wolf (zie voorbeelden 17.2). Hieruit blijkt dat door velen de komst van de wolf wordt gezien als een teken van hoop dat het toch nog goed komt met onze natuur. Maar tegelijk vraagt men zich af of het dichtbebouwde en versnipperde Vlaanderen wel geschikt is voor de wolf. Anderen verwachten dan weer dat het dier onvermijdelijk voor allerlei problemen zal zorgen.

Aangezien de situatie nog zo nieuw is in Vlaanderen is het opportuun om te leren uit ervaringen met de wolf in andere landen, maar ook uit ervaringen met de terugkomst van andere wilde dieren in Vlaanderen zelf (zie 8.3).

Studies in het buitenland geven alvast aan dat publieke opinies over de terugkomst van de wolf geen vast gegeven zijn. Een Zweeds onderzoek toont dat de publieke opinie verschuift naar een minder positief standpunt naarmate men dichterbij een wolvengebied woont (Karlsson & Sjöström 2007). Opinies evolueren ook mee met gebeurtenissen die zich voordoen. Enkele studies laten zien dat een ogenschijnlijk neutrale houding snel kan omslaan naar een negatieve als gevolg van één enkele negatieve gebeurtenis (Behr et al. 2017, Heberlein & Ericsson 2008). In een Europees rapport (Linnell 2013) wordt gesteld dat conflicten over de terugkeer van grote roofdieren (zoals de wolf) het hevigst zijn in streken waar de dieren al lang verdwenen zijn. Dit wordt verklaard doordat oude conflicten opnieuw worden geactiveerd, alsook door het feit dat mensen het niet meer gewoon zijn om deze dieren in hun nabijheid te hebben.

Skogen et al. (2008) beschrijven dat ook in landen als Frankrijk en Zweden, waar er veel ruimte is, de gedachte heerst dat de wolf thuishoort in de wilde natuur. Volgens Drenthen (2015) is deze gedachte gebaseerd op een symbolisch onderscheid tussen cultuur en wat daarbuiten ligt, waarbij mensen in de ene wereld en wolven in de andere wereld thuishoren. Zolang wolven in de wilde natuur leven is dat geen probleem maar volgens deze opinie horen ze niet thuis in onze geordende wereld. In dit opzicht kan de komst van de wolf naar Vlaanderen als bedreigend worden ervaren, omdat het dier zich niets aantrekt van de (veronderstelde) grens tussen cultuur en natuur.

Tenslotte dwingt de terugkeer van wilde dieren in onze leefomgeving ons om na te denken over de relatie tussen mens en natuur en over hoeveel 'ongemak' wij bereid zijn te accepteren. Want zodra het gedrag van wilde dieren in strijd geraakt met onze eigen wensen en verlangens, zoeken we oplossing in het aanpassen van de natuur (Klees et al. 2015).

8.3 Spanningen en breuklijnen

Door de vele aspecten die betrokken zijn bij de terugkeer van de wolf, beperkt het verhaal zich niet enkel tot relaties tussen wolf en mens maar spelen ook verhoudingen tussen sociale groepen in de samenleving onderling.

Het is bekend uit internationaal onderzoek dat percepties en visies ten opzichte van de terugkeer of herintroductie van een diersoort sterk verschillen. Dat is op zich niet verwonderlijk, aangezien een dergelijke gebeurtenis interfereert met belangen en interesses. Voor een schapenhouder is de komst van de wolf een heel ander fenomeen dan voor een natuurorganisatie of voor organisatoren van jeugdkampen. Hoe sterk de zienswijzen ook mogen verschillen, dit wil nog niet zeggen dat er conflict moet ontstaan. Verschillen in zienswijzen hoeven zelfs geen probleem te zijn. Discussies tussen andersdenkenden kunnen bijzonder productief zijn naar oplossingen toe, omdat het mogelijk wordt om een probleem in zijn vele en verschillende aspecten te beschouwen.

Een eerste voorwaarde is evenwel dat de betrokken groepen in interactie gaan. Als een bepaalde groep zich niet gerespecteerd of buitengesloten voelt leidt dat regelrecht tot spanningen. Er bestaan extreme gevallen waarin dit resulteert in het doden van beschermde dieren met de bedoeling een protest boodschap over te brengen naar het publiek, zoals in het geval van de illegale wolvenjacht in Scandinavië (von Essen & Allen 2017). Minder radicaal maar eveneens bedreigend voor de beschermde dieren in kwestie is het verspreiden van belastende geruchten, zoals dat natuurorganisaties de wolven zouden uitzetten en dat de wolven genetisch onzuivere hybriden zouden zijn. Aan de hand van een gevalstudie van Griekse veehouders, stellen Theodorakea & von Essen (2016) dat de geruchtenmolen over de wolf wordt aangedreven door het feit dat de officiële communicatiekanalen voor deze mensen als ontoegankelijk worden ervaren en hun stem dus niet gehoord wordt.

Vervolgens is de interactie zelf cruciaal. Er is in Vlaanderen onderzoek gedaan naar de aard en het verloop van de debatten rond de terugkeer van (bijna) verdwenen diersoorten zoals de vos en het everzwijn (Van Herzele et al. 2015a, 2015b). Dit onderzoek toont aan dat het niet zozeer de verschillende zienswijzen zijn die de discussies doen vastlopen en conflicten doen ontstaan, maar wel de wijze waarop betrokken groepen hierover in discussie gaan.

Opvallend is dat de discussies zich steeds ontwikkelen in de richting van drie fundamentele tegenstellingen:

- 1- Horen de dieren hier thuis of niet?
- 2- Zijn ze nuttig of schadelijk?
- 3- Moeten wij hun aantallen reguleren of reguleert de natuur dat zelf?

Om hun argumenten kracht bij te zetten, maken de betrokkenen gebruik van waarde-geladen termen, tegenstellingen worden benadrukt en overdreven, en problemen worden complexer gemaakt door verbanden te leggen die voorheen niet bestonden. Andersdenkenden worden bekritiseerd, gestigmatiseerd en bij momenten zelfs ontmenselijkt.

Het resultaat is dat de discussies zelf, onbedoeld, een verdere polarisatie tot gevolg hebben (Van Herzele et al. 2015a, 2015b). Door deze manier van argumenteren stellen de betrokkenen de tegenstellingen nog scherper in plaats van op zoek te gaan naar elementen die er op wijzen dat de visies wel anders zijn maar elkaar niet noodzakelijk uitsluiten (Casaer et al. 2016).

De bestaande tegenstellingen lijken op den duur nog onmogelijk te overbruggen, het worden duurzame tegenstellingen of 'breuklijnen' (Elchardus 2007). De term breuklijn refereert naar de kloof, alsook de spanningen hierrond, die de 'kampen' van elkaar scheiden. De breuklijnen verduurzamen doordat de discussies veelal gevoerd worden tussen gelijkdenkenden in de eigen media (vakbladen, tijdschriften en websites), maar ook doordat nieuwe gebeurtenissen steeds weer in de vertrouwde breuklijntermen vertaald worden. Nieuwe feiten, bevindingen en wetenschappelijke kennis worden zo geïnterpreteerd dat ze een versterking van de eigen visie vormen. Het resultaat is dat de communicatie met andersdenkenden vastloopt en er kansen worden gemist om samen ideeën en acties te ontwikkelen.

In het geval van de wolf, is het gelukkig nog niet zover. Toch zien we al tekenen dat reacties zich organiseren rond bepaalde tegenstellingen. Zo bijvoorbeeld zijn de tegenstellingen 'hoort hier thuis/hoort hier niet thuis' en 'gevaarlijk/ongevaarlijk' (of 'schadelijk/nuttig') al heel prominent in online discussies (zie 17.2). Ook de tegenstelling rond populatieregeling komt reeds voor.

Er bestaat momenteel nog veel onzekerheid en twijfel, en vaste zienswijzen zijn nog lang niet gevormd. De huidige periode is hierdoor uitermate geschikt voor het delen en communiceren van kennis zodat mogelijke misverstanden uit de weg worden geruimd (zie verder, 8.4). Intussen is het ook van belang om alert te zijn voor boven beschreven patronen van polarisatie. Het herkennen en begrijpen van deze patronen kan helpen om een mogelijk hardnekkig debat over de terugkeer van de wolf om te buigen in een meer constructieve dialoog tussen de betrokken groepen. Alles bij elkaar is het belangrijk om te voorzien in geschikte platforms waarin alle betrokkenen volop aan bod kunnen komen, kennis uitwisselen, elkaars standpunten begrijpen, de eigen zienswijze in een breder perspectief plaatsen en nieuwe ideeën en gedragen acties ontwikkelen.

8.4 Voorlichting en kennisuitwisseling

Wil de wolf in Vlaanderen werkelijk een kans maken, dan wordt best gezorgd voor voldoende actuele en objectieve kennis.

Voorlichting is cruciaal omdat het vooral onwetendheid en gebrek aan kennis zijn die bepaalde (voor)oordelen en angsten voeden. Het berichten over biologie en gedrag van de wolf is onvoldoende om hieraan te verhelpen. Uit studies met betrekking tot roofdiersoorten blijkt dat communicatie die mensen accurate informatie geeft over de aanwezige soort, de risico's én de voordelen hieraan verbonden, en die eveneens maatregelen voorstelt die mensen zelf kunnen nemen om de risico's te verkleinen, de meest effectieve communicatie is om tolerantie voor het dier te vergroten (Treves & Bruskotter 2014). Om vertrouwen op te bouwen tussen verschillende belangengroepen is een eerlijke weergave van feiten (ook negatieve aspecten) van vitaal belang (Linnell et al. 2002). In gebieden waar wolven voorkomen worden bezoekers best geïnformeerd over wat te doen (en niet te doen) als zij een wolf zouden tegenkomen.

Terwijl voorlichting over de wolf nuttig is om de zaken in de juiste proportie te zien, is het effect niet noodzakelijk blijvend. Ervaringen uit het buitenland laten zien dat mensen die in eerste instantie positief staan tegenover de wolf, minder enthousiast worden wanneer de dieren daadwerkelijk in hun omgeving gaan wonen (zie ook 8.2). Vooral negatieve ervaringen, zoals schapen of honden die door wolven gedood zijn kunnen tot een minder positieve houding leiden. Ook is het zo dat feitelijke informatie niet kan verhinderen dat er bevolkingsgroepen blijven die ‘tegen’ of ‘voor’ zijn, en er zal altijd een deel van de bevolking zijn die angst heeft voor wolven (Stikvoort et al. 2013).

Wanneer uitwisseling van kennis gebeurt in samenwerking en samenspraak met de betrokken groepen kan dit bijdragen aan de kwaliteit van de informatie, de verspreiding en het gewenste leereffect ervan. In verschillende gevallen is er mogelijkheid voor daadwerkelijke samenwerking in het genereren van de kennis zelf. Bijvoorbeeld natuur- en jagersverenigingen kunnen een belangrijke rol spelen bij de monitoring van de wolvenpopulatie.

Tenslotte is kennis van belang om als basis te dienen voor gezamenlijke oordeelsvorming en discussie (zie ook 8.3). Hier gaat het niet alleen over kennis omtrent de wolf. Even belangrijk is sociale kennis: kennis over de bezorgdheden, motieven en zienswijzen van de andere betrokken groepen. Deze zaken moeten op tafel komen voor men verder kan geraken met gezamenlijke probleemoplossing.

8.5 Specifieke interacties

8.5.1 Wolf en mens

Wolven zijn in de regel zeer schuw en mijden het contact met mensen. Dankzij hun intelligentie kunnen zij gevaren goed inschatten. Om deze reden is het mogelijk dat ze zich op hun gemak voelen in onze verstedelijkte omgeving. Zo weten we dat wolven infrastructuren als wegen en bruggen niet mijden, maar de mens zelf gaan ze uit de weg. Aanvallen van wolven op mensen zijn dan ook zeer zeldzaam.

Extreme omstandigheden zoals een uitzonderlijk laag prooiaanbod lagen in het verleden aan de basis van die aanvallen, vaak was er ook sprake van wolf-hondhybriden die geen angst vertoonden voor de mens. Vroeger liepen vooral kleine kinderen gevaar omdat zij zonder bijzijn van een volwassene de kuddes vee begeleidden maar dit komt, zeker in Vlaanderen, niet meer voor.

Rabiës of hondsdolheid was de belangrijkste oorzaak van wolvenaanvallen. Een besmette wolf verliest alle angst en bijt als een razende om zich heen. Omdat deze ziekte dodelijk is voor de mens, kon een wolf op één dag meerdere slachtoffers maken. Maar rabiës is nu in de meeste Europese landen vrij goed onder controle. Intensieve vaccinatiecampagnes bij vossen (lokazen met vaccin) alsook maatregelen tegen verspreiding bij honden en katten hebben geleid tot het uitroeien van deze ziekte in ons land en de buurlanden.

Niettemin kunnen wolven onder bepaalde omstandigheden risico's voor de mens met zich meebrengen (Linnell et al. 2002, zie ook 13.1: probleemwolven). Dit kan het geval zijn wanneer de wolf de mens associeert met gemakkelijke toegang tot voedsel (afval, overschot van eten, kweekdieren).

Voederen van wolven is ten stelligste af te raden en kan leiden tot opdringerig gedrag. Ook gewenning aan mensen en provocatie (een gevangen wolf willen doden of een nest benaderen) zijn met aanvallen op mensen geassocieerd (Linnell et al. 2002). Maar bijna altijd zal de wolf trachten te vluchten wanneer hij met mensen in contact komt. Wordt hij in het nauw gedreven, dan kan hij aanvallen, ter verdediging.

Hondeneigenaars zijn best voorzichtig. Loslopende honden kunnen door de wolf als een indringer of prooi worden aanzien (zie ook 8.5.5). Volgens Linnell (2013) is het doden door wolven van honden (zowel jacht- als gezelschapsdieren) in Europa een zeer variabel fenomeen. In sommige streken is het een probleem en in andere niet. Hoe dat komt is nog onduidelijk maar waar het gebeurt is het vaak een bron van conflicten. De vaak sterke emotionele band tussen mens en hond en het trainen van de hond (vooral in geval van een jachthond) maken het een moeilijk te compenseren verlies.

8.5.2 Wolf en vee

De grootste oorzaak van conflicten rond de aanwezigheid van de wolf is het doden van vee, en dan voornamelijk schapen (en in mindere mate geiten). Door hun kleine formaat kunnen ze gemakkelijk door een enkele wolf worden gegrepen. Volwassen runderen en paarden durven ze enkel aan in roedelverband. Dieren die in kuddeverband worden gehouden zouden minder kwetsbaar zijn, omdat stieren en hengsten hun kudde beschermen.

In het algemeen vormt vee, als er voldoende wilde prooien zijn, slechts een klein aandeel van een wolvendieet (zie 6.1.3). Predatie door wolf komt echter overal in Europa voor waar de soort zich heeft gevestigd. De schade beperkt zich veelal tot minder dan 1 % van de veestapel (Álvares et al. 2015, Gazzola et al. 2008, Kaartinen et al. 2009) maar kan sterk verschillen naargelang de plaatselijke omstandigheden zoals het aantal wolven, voedselaanbod en preventie. Schaapskuddes in grote toegankelijke weides zijn gemakkelijke prooien. Bij gebrek aan beschermingsmaatregelen of wilde prooidieren kunnen wolven zich binnen zeer korte tijd specialiseren op vee.

Ondanks het soms lage percentage gedode schapen, kan de economische schade voor de individuele schapenhouders significant zijn en leiden tot grote verliezen in een bedrijf. Door het hoge stressniveau ten gevolge van de aanval kunnen drachtige oaien aborteren, wat een invloed heeft op de opbrengst. Ook de vlees- en de melkproductie kunnen door de stress verminderen. Mogelijk kan een kudde op de vlucht slaan en uitbreken. Dit kost niet alleen veel inspanning en energie, maar houdt ook risico's op ongevallen in. De dieren beschermen en preventieve maatregelen nemen, kan bovenstaande problemen vermijden (zie 11.1).

8.5.3 Wolf en natuur

De mogelijke ecologische relaties tussen wolven en hun natuurlijke omgeving werden globaal onder hoofdstuk 6 gekaderd. Dergelijke relaties kunnen door de mens – die categoriseert – als positief dan wel als negatief worden ervaren of ingeschat. Zo kan predatie van wolven op een prooi-soort die klassiek door de mens wordt bestreden (bv. muskusrat) als welgekomen worden onthaald, terwijl predatie op een zeldzame en bedreigde prooi-soort (bv. hamster) veeleer als 'jammer' worden beschouwd.

De concrete appreciatie (positief, negatief, of onverschillig) van dergelijke interacties hangt vaak af van de specifieke invalshoek van de betrokken beoordeler en kan verschillen tussen groepen bv. natuurbeschermers, landbouwers of jagers, alsook naargelang van de specifieke situatie.

Het is duidelijk dat communicatie hieromtrent voorwerp kan zijn van maatschappelijk debat (zie 8.3), alsook van wetenschappelijke discussie. Zoals eerder gesteld is de precieze rol die wolven spelen in ecosystemen heel moeilijk te achterhalen door de complexiteit van ecologische netwerken. In die context wordt bv. vermoed dat de aanwezigheid van wolven een effect kan hebben op de bejaagbaarheid van jachtwildsoorten, die bv. alerter worden en zich meer in dekking ophouden.

Een diepgaande wetenschappelijke literatuurstudie en analyse van de ecologische impact van wolven op andere fauna, vegetatie en landschap behoren evenwel niet tot de doelstelling van dit wolvenplan.

8.5.4 Wolf en (eco)toerisme

Vormen van toerisme waarbij de beleving van natuur centraal staat zijn duidelijk in opmars. De aanwezigheid van een charismatische soort zoals de wolf is alvast een extra troef voor gebieden die op zich al aantrekkelijke natuur te bieden hebben. De kans op het zien van wolven is wel klein of quasi onbestaand maar alleen al het besef dat ze er zijn geeft toeristen een bijzondere ervaring. Als hierdoor meer bezoekers worden aangetrokken naar een gebied kan de lokale economie en/of het beheer van nationale parken daar wel bij varen. Bijvoorbeeld, in het kader van het LIFE MedWolf project⁷ wordt getracht om lokale gemeenschappen bewust te maken van het eco-toeristisch potentieel van de (Iberische) wolf, alsook het draagvlak voor de bescherming van wolven te vergroten (Espirito-Santo & Petrucci-Fonseca 2016).

Eens het toerisme effectief op gang komt is extra waakzaamheid geboden om te voorkomen dat wolven en andere dieren worden verstoord. Waar het toerisme is gericht op het effectief waarnemen, het zogenaamd 'wildlife watching' (bv. Tapper 2006) gebeurt dit best op een goed georganiseerde wijze met inachtnaam van bepaalde regels (bv. geen lokaas bij observatieplaatsen).

Momenteel is het echter nog de vraag of de wolf in Vlaanderen het plattelandstoerisme gaat beïnvloeden.

8.5.5 Wolf en bedreigingen

De wolf kent, zoals de meeste wilde dieren, een aantal natuurlijke bedreigingen. De sterfte ligt het hoogst bij jonge dieren maar we zien dat ook oudere dieren vaak blootgesteld worden aan tal van gevaren. Wanneer wolven op zoek zijn naar een partner of nieuw territorium, leggen ze vaak lange afstanden af, wat hen veel energie kost maar ook de kans op ziekten vergroot. De wolf is onderhevig aan dezelfde ziekten als de hond. Naast hondsdolheid (zie 8.5.1) zijn er nog andere boosdoeners als parvovirose (distemper of hondenziekte), borreliose en schurfft.

Het grootste gevaar voor de wolf is nog steeds de mens. Negatieve opvattingen en beeldvorming uit het verleden (zie 8.1) speelt de wolf nog steeds parten. Voorts zien jagers wolven soms als rivaal voor wilde prooi, hoewel onderzoek heeft uitgewezen dat de voorkeur van wolven voor de zwakste dieren, de algemene gezondheid en conditie van de prooipopulatie ten goede komt (Sand et al. 2012). Maar nog al te vaak is de bedreiging heel rechtstreeks. Uit buitenlandse studies weten we dat de wolf geregeld slachtoffer is van praktijken als illegaal afschot en stroperij door het uitzetten van klemmen of vergiftiging. Soms schuilt een politieke boodschap achter het illegaal doden van wolven (zie 8.2).

---

⁷ Italië en Iberisch schiereiland; <http://www.medwolf.eu/index.php/home-25.html>

Tijdens hun trektochten komen de wolven vaak tegenover grote infrastructures te staan als spoorwegen en autowegen, waar veel dieren aan hun einde komen omdat ze het (nieuwe) gevaar niet kunnen inschatten of een omgeving doorkruisen die ze onvoldoende kennen.

Allerlei activiteiten in de openlucht, zelfs ecotoerisme, kunnen de veiligheid van de dieren in gevaar brengen door verstoring, vernietiging van de habitat of illegale praktijken. Het is dan ook belangrijk om dit soort activiteiten mee op te nemen in de evenwichtsoefening tussen menselijke activiteiten en instandhouding van de wolf.

Voorts dreigt het gevaar van loslopende en wilde honden. Deze worden door de wolf meestal als concurrent of prooi beschouwd en vaak gedood (Lescureux & Linnell 2014, Sidorovich et al. 2003, Sidorovich & Rotenko 2018). In sommige gevallen kunnen wolf en hond paren en ontstaan hybriden. Een hoge bejagingsdruk op wolven kan leiden tot lage dichtheden en sociale instabiliteit, wat kan bijdragen tot een verhoogde kans op hybridisatie (Sidorovich & Rotenko 2018). Voor informatie over hybridisatie verwijzen we naar 17.1.3. Ook inteelt is ongunstig, enerzijds voor het genetisch verarmen van de soort, zeker in kleine geïsoleerde populaties, en anderzijds voor het ontstaan van genetische ziekten.

ACTIEGERICHT DEEL

9 Communicatie

Als we de wolf in Vlaanderen de nodige kansen willen geven, dan moet er een draagvlak bij de bevolking worden bekomen. Een belangrijk deel van dat draagvlak wordt gemaakt door correcte, toegankelijke informatie en degelijk uitgewerkte communicatie. Dit luik bevat een overzicht van de mogelijke communicatie- en informatieinitiatieven. Mensen kunnen op een verschillende manier en in een verschillende hoedanigheid geconfronteerd worden met de komst van de wolf. Zo zijn er zeker ook in gebieden waar de wolf effectief verblijft specifieke communicatienoden. Als we erin slagen om een brede communicatie te voeren waarbij de gevolgen van de komst van de wolf correct en evenwichtig worden belicht, dan bouwen we draagvlak op. Daarnaast moeten we door specifieke informatie aan nauw betrokken doelgroepen ervoor zorgen dat dit brede draagvlak niet afkalft, door misverstanden of conflicten.

Het wolvenplan voorziet daarom niet alleen in het verstrekken van algemene en sensibiliserende informatie naar het brede publiek; aanvullend worden ook communicatie-initiatieven op maat ontwikkeld. Dit gebeurt in functie van de specifieke noden van actoren en houdt rekening met de plaatselijke en al dan niet tijdelijke aanwezigheid van wolven, en de eventuele lokale conflictsituaties die zich hierdoor kunnen voordoen.

In de communicatie komen in hoofdlijnen de volgende thema's aan bod:

- Leefwijze en ecologische betekenis van de wolf
- Mogelijke conflicten ten gevolge van de aanwezigheid van wolf
- Positieve gevolgen van de terugkeer van de wolf
- Regels bij ontmoeting met wolf
- Schaderisico's, schadepreventie en schaderegeling
- Meldpunten bij schade en bij waarneming van wolf of sporen
- Actuele verspreiding en aanwezigheid in Vlaanderen en aangrenzende gebieden

Het specifiek doel, de beoogde doelgroep(en) en het niveau waarop deze communicatie gebeurt (Vlaams of lokaal), zijn daarbij bepalend voor de mate waarin de bovenstaande thema's aan bod komen en het daarbij nagestreefde detailniveau.

9.1 Communicatiesporen

Voor de communicatie worden twee complementaire sporen onderscheiden, met name eerder algemene communicatie aan de brede bevolking enerzijds en meer praktische en technische informatie gericht naar specifieke actoren anderzijds. Beide sporen vragen uitwerking op twee schaalniveaus, te weten Vlaams en lokaal. De lokale aanpak is daarbij nodig om maatwerk te bieden in die gebieden en regio's waar wolven – al dan niet tijdelijk – aanwezig zijn. Dit levert volgende onderdelen op voor de verdere uitwerking van de communicatie-initiatieven.

Spoor 1: Communicatie aan brede bevolking: wervend en positief

- Vlaams niveau: positieve boodschap: de wolf zorgt voor nieuwe interacties en ontwikkelingen in onze natuur.
- Lokaal: positieve boodschap: u mag trots zijn op uw buurt, geen schrik de overheid helpt jullie om samen te leren leven met de wolf.

Spoor 2: Actorespecifieke communicatie: helder, volledig en constructief

- Vlaams niveau: informatiepakketten voor specifieke koepelorganisaties, inspraak in proces.
- Lokaal: heldere, transparante communicatie.

Het is belangrijk om vooraf te benadrukken dat deze sporen plaatselijk gelijktijdig nodig zijn. Bij het optreden van lokale schadegevallen aan vee ten gevolge van wolf is bijvoorbeeld gerichte communicatie nodig naar de professionele en hobbyveeteeltsector, maar is het even belangrijk om breder te communiceren, zowel lokaal als op Vlaams niveau. Tabel 1 identificeert de belanghebbende actoren en hun mogelijke bijdrage aan de communicatie. De actoren hebben vooral nood aan voldoende informatie voor hun leden of doelgroep. Hier is niet alleen top-down communicatie aan de orde, maar is zeker ook participatie nodig. Als we zeker willen zijn dat we aan hun vragen tegemoet komen, dan moeten we eerst goed luisteren naar de vragen die ze hebben. Voor dit laatste wordt een apart participatietraject uitgewerkt. Zie hiervoor verder in hoofdstuk 14.

Tabel 1. Niet limitatief overzicht van de belanghebbende actoren en hun mogelijke bijdrage aan communicatie.

Sector	Organisatie	Vlaams niveau	Lokaal niveau
Beleving	Ambrassade	Communicatie	Communicatie
Beleving	Lokale en regionale jeugdverenigingen	Communicatie	Communicatie
Begrazing	Vereniging Ecologische begrazing	Communicatie	Communicatie
Defensie	Defensie	-	Communicatie
Jacht	Hubertusvereniging Vlaanderen	Communicatie	Communicatie
Jacht	WBE's	-	Communicatie
Landbouw	Boerenbond en landelijke gilden	Communicatie	Communicatie
Landbouw	Algemeen boerensyndicaat (ABS)	Communicatie	Communicatie
Landbouw	Vzw Vlaamse schapenhouderij	Communicatie	Communicatie
Lokale overheden	VVSG	Communicatie	-
Lokale overheden	gemeenten met wolf	-	Communicatie
Lokale overheden	VVP	Communicatie	-
Lokale overheden	provincies met wolf	-	Communicatie
Natuur	WWF België	Communicatie	Communicatie
Natuur	Vogelbescherming Vlaanderen vzw	Communicatie	-
Natuur	Natuurpunt vzw	Communicatie	Communicatie
Natuur	Landschap vzw	Communicatie	Communicatie
Natuur	Lokale natuurorganisaties	-	Communicatie
Natuur	Regionale landschappen	-	Communicatie
Pers	Lokale en nationale pers	Communicatie	Communicatie
Politie	Lokale politiediensten	Communicatie	Communicatie
Privaat beheer	Landelijk Vlaanderen	Communicatie	Communicatie
Vlaamse overheid	VLM, VMM, AWV, L&V, ...	Communicatie	Communicatie

Bij de verdere uitwerking bepalen we daarbij doel, doelgroep, boodschap, kanalen en afzender. Elke actor kan daarbij enerzijds ontvanger zijn voor een deel van de communicatie en anderzijds als zender optreden naar een specifiek doelpubliek (via eigen kanalen naar de eigen geledingen of lokale bevolking).

9.2 Spoor 1: Communicatie naar de brede bevolking

De komst van de eerste – met zekerheid vastgestelde – wolf naar Vlaanderen lokte heel wat reacties uit in alle geledingen van de samenleving. Hetzelfde deed zich de voorbije jaren voor in onze buurlanden. De komst van de wolf beroert ons, roept vragen op en leidt zowel tot enthousiasme als bezorgdheid. De hoofdtoon was positief, de komst van de wolf werd gezien als een teken dat het goed gaat met de natuur. Toch blijft er bezorgdheid naar de toekomst toe. We moeten als samenleving opnieuw leren leven met de aanwezigheid van wolven. Dit vraagt een doordacht traject, ondersteund door een communicatie-aanpak. De nadruk daarbij ligt in de eerste plaats op het aanreiken van objectieve, toegankelijke en positieve communicatie over de rol van wolven in de natuur en de manier waarop wij ons als samenleving kunnen organiseren op hun aanwezigheid.

9.2.1 Vlaams niveau

- **Doel**

De communicatie wil informeren en sensibiliseren. Naast correcte en actuele informatie voor elke geïnteresseerde burger, willen we met boeiende verhalen een breed publiek laten meegenieten van dit natuursucces. Het doel is het bekomen van een zeker eigenaarschap, verantwoordelijkheidsgevoel en trots. Ingeval van tijdelijke of blijvende aanwezigheid van wolven in Vlaanderen en de eventuele conflictsituaties die zich hierdoor voordoen (bijvoorbeeld schadegevallen, wolf als verkeersslachtoffer, ...) moet communicatie op Vlaams niveau de bevolking hierover correct informeren. De toon moet geruststellend en duidelijk zijn. Dit alles met finaal doel: het verbreden en versterken van het draagvlak voor de aanwezigheid van wolven in Vlaanderen.

- **Doelgroep**

De doelgroep bestaat uit elke burger. Zowel burgers die informatie willen over wolven en hun aanwezigheid in Vlaanderen, als burgers die minder geïnteresseerd zijn in de dieren. We willen alle burgers enthousiasmeren en sensibiliseren.

- **Kanalen**

Websites en sociale media

In een digitale wereld zijn de belangrijkste kanalen wanneer er op grote schaal (Vlaams niveau) moet gecommuniceerd worden websites en sociale media.

Verscheidene organisaties en instanties zetten hun communicatiekanalen op Vlaams niveau in voor het verspreiden van informatie over de wolf. Eventuele andere kanalen zoals tijdschriften, nieuwsbrieven en ledenbladen hebben eerder een sector- of doelgroepspecifiek bereik en komen verder aan bod onder spoor twee.

De volgende websites geven vandaag reeds informatie die betrekking heeft op wolven:

- www.ecopedia.be: Ecologie, verspreiding
- www.natuurenbos.be: Ecologie, verspreiding, status, actuele feiten, schaderegeling
- www.natuuralsgoedebuurt.be: schaderegeling en schademeldingen
- www.welkomwolf.be: Ecologie, verspreiding, status, actuele feiten, meldpunt waarnemingen
- www.natuurpunt.be/wolf en www.natuurbericht.be: Ecologie, verspreiding, status actuele feiten, meldpunt waarnemingen via www.waarnemingen.be
- www.inbo.be: Ecologie, verspreiding, status, actuele feiten, meldpunt waarnemingen
- www.wwf.be Ecologie, verspreiding, status, actuele feiten, ontwikkelingen op Europees niveau en specifiek voor kinderen <https://rangerclub.be/nl/dieren/wolf/>

Het is belangrijk dat de communicatie via deze websites voldoende consistent is en actueel gehouden wordt op basis van ontwikkelingen in het kader van het wolvenplan en/of op het terrein.

Pers en media

Voor de draagvlakvorming is het belangrijk om de Vlaamse bevolking periodiek op de hoogte te houden over de aanwezigheid van wolven in Vlaanderen en hierbij steeds opnieuw de nodige duiding te geven. Indien wolven enkel in het nieuws komen, wanneer ze voor schade zorgen, werkt dit het gevoel in de hand dat de komst van de wolf slecht nieuws is. Regelmatig communiceren over de potentieel belangrijke rol van de wolf in de Vlaamse natuur, het eventueel tot stand komen van roedels, gedragsregels in wolvengebied, preventieve maatregelen en andere wetenswaardigheden, kunnen daarbij helpen. De mogelijke bijdrage vanuit pers en media is daarbij zeer belangrijk. Goede contacten met de media en een degelijk uitgewerkt persdossier voor journalisten om op terug te vallen, kan daarbij helpen om snel te reageren op lokale ontwikkelingen. Een uitgebreid artikel kan dieper ingaan op bijvoorbeeld de potentiële invloed van wolven op het lokaal natuursysteem.

Voor de organisatie van persinitiatieven kan ingespeeld worden op realisaties in uitvoering van het wolvenplan, eventuele ontwikkelingen in de gebieden waar wolven aanwezig zijn, specifieke thema's, en informatie uit onze buurlanden. Deze georganiseerde perscommunicatie kan zo een goede aanvulling zijn bij de ad hoc perscommunicatie die daarnaast zal plaatsvinden bij specifieke voorvallen (bijvoorbeeld wolf als verkeersslachtoffer). Het uitgewerkt persdossier kan de pers helpen om de bevolking correct te informeren. Het dossier bevat sterke beelden, eventueel video en een set van standaardteksten die regelmatig aangepast worden naar aanleiding van de meest recente ontwikkelingen.

Aanvullende initiatieven

- Film- en fotomateriaal
- Constante aandacht voor de wolf in alle communicatie waarbij wolf gepositioneerd wordt als iconisch bewijs van de vooruitgang van de Vlaamse natuur

▪ Acties

Actie 1. Afspraken mbt doorverwijzingen en relaties websites.

Actie 2. Themalijsst en kalender communicatie – initiatieven.

Actie 3. Standaardteksten pers.

Actie 4. De wolf in beeld, film en fotomateriaal ten behoeve van sensibilisering.

9.2.2 Lokaal niveau

▪ Doel

Het doel is het voorzien in lokale communicatie en voorlichting in gebieden waar wolven gesignaleerd zijn of zich gevestigd hebben. Deze is bedoeld om de lokale bevolking maximaal voor te lichten en te informeren en zo ook het samenleven met wolven te ondersteunen. Dit houdt onder meer in:

- Lokaal informatie verschaffen over de aanwezigheid van de wolf, de positieve gevolgen voor de natuur en de mogelijke impact op de lokale gemeenschap. Zo willen we dat de mensen trots zijn op het feit dat de wolf hun buurt uitkoos als plek om zich te vestigen, maar willen we mogelijke conflictsituaties zeker niet verzwijgen. Er moet ruimte zijn voor zowel het positieve, als het –mogelijk- negatieve verhaal.
- Informeren over en begeleiden naar kanalen waar bijkomende informatie kan gevonden worden over schadevoorkoming en schaderegeling.
- Informeren over de kanalen voor melding van mogelijke waarnemingen.
- Luisteren en inzicht verkrijgen in de houding en informatiebehoeften van de lokale bevolking met het oog op organisatie van eventuele specifieke communicatie-acties.

▪ Doelgroep

De doelgroep bestaat uit de lokale bevolking in en om gebieden waar wolven gesignaleerd zijn of zich gevestigd hebben. Dit luik richt zich in de eerste plaats op de niet-georganiseerde lokale inwoner. De initiatieven onder dit deel zijn daarbij aanvullend aan de actorspecifieke initiatieven die ook op het lokale niveau worden voorzien onder spoor 2.

▪ Kanalen

Regulier beschikbare communicatiekanalen

In gebieden waar wolven voorkomen is het van belang structureel te verwijzen naar de bestaande meld- en informatiepunten en periodiek ook aanvullende lokale communicatie te organiseren.

Via de algemene voorlichting kunnen geïnteresseerde burgers worden geleid naar de algemene informatiekanalen zoals hoger beschreven. De burger zal in veel gevallen ook lokaal op zoek gaan naar informatie, bezorgdheden uiten en in gesprek willen gaan.

Met het oog op communicatie op maat en het lokaal uitbouwen van draagvlak voor de wolf, is het daarom belangrijk hier ook gebiedsgericht op in te zetten. Lokale overheden (provincies, steden en gemeenten) hebben hierin een sleutelpositie. Zij beschikken over kanalen en fora met een groot plaatselijk bereik. De inzet hiervan laat toe om meer algemene boodschappen te diversifiëren en verfijnen, rekening houdend met de lokale situatie. Daarnaast beschikken ook lokale en Vlaamse organisaties en instanties over gebiedsgerichte communicatiekanalen en fora, die kunnen worden ingeschakeld.

Volgende kanalen zijn voorhanden:

- Websites en sociale media gemeenten, lokale organisaties en natuurparken
- Digitale nieuwsbrieven
- Informatiebladen en gebiedsfolders
- Informatieborden in natuur- en bosgebieden

Voor de communicatie via deze kanalen is het aangewezen om te vertrekken vanuit standaardteksten. Deze worden door de Vlaamse overheid ter beschikking gesteld en zorgen ervoor dat essentiële informatie op een consequente manier verwoord wordt op basis van de meest actuele stand van zaken. Aanvullende gebiedspecifieke informatie kan altijd eenvoudig worden toegevoegd.

Aanvullende communicatie

In samenspraak kunnen lokale actoren ook bijkomende initiatieven nemen met het oog op voorlichting, draagvlakversterking en/of probleemoplossing. Mooie voorbeelden bij de vestiging van de wolvin Naya zijn de informatie-avond die door de gemeente Leopoldsburg werd georganiseerd op 5 februari 2018, de informatie-avond 'Bosland verwelkomt Naya' op 10 april 2018 voor de inwoners van Hechtel-Eksel, Lommel, Overpelt en Peer en de debatavond op 29 maart 2018 tijdens de algemene vergadering van het regionaal landschap Kempen en Maasland. In Bosland werd op 11 april 2018 bovendien een vertelnamiddag georganiseerd speciaal voor kinderen. Het lokale partnerschap wil zo haar steentje bijdragen aan de draagvlakvorming rond de wolf in de regio. Er zijn met andere woorden veel bijkomende initiatieven mogelijk. De eerste ervaringen tonen aan dat de interesse daarbij groot is. Aanvullende communicatie-initiatieven kunnen onder meer bestaan uit:

- Informatie- en debatavonden
- Begeleide natuurwandelingen met extra aandacht voor wolf
- Exploratie- en spelactiviteiten voor kinderen
- Blijvende of rondreizende tentoonstellingen in bezoekerscentra
- Wolf tijdens evenementen (Week van het Bos, Nacht van de Duisternis), ...

Pers en media

In regio's in Vlaanderen waar wolven worden waargenomen of zich hebben gevestigd, is ook plaatselijke perscommunicatie onontbeerlijk. Hiermee kan snel worden ingespeeld op lokale ontwikkelingen. Ook de plaatselijke pers zal inspelen op lokale nieuwswaardige ontwikkelingen, maar is eveneens geïnteresseerd in thema-artikels die dieper ingaan op specifieke onderwerpen. Naar analogie met het Vlaams niveau is het ook lokaal belangrijk om te beschikken over standaardteksten als vertrekbasis en een goede vertrouwensrelatie met plaatselijke journalisten.

- **Acties**

Actie 5. Communicatiepakket voor lokale communicatie uitwerken en gericht ter beschikking stellen van de diverse actoren (themateksten, standaardteksten, ...). Deze bevatten iets meer praktische informatie over eventuele conflictsituaties.

Actie 6. Terreinborden ontwikkelen en plaatsen voor natuur- en bosbezoekers.

Actie 7. Inspiratielijst met aanvullende communicatie-initiatieven.

9.3 Spoor 2: Gerichte communicatie naar actoren

Voor een doelgerichte communicatie is het van primair belang dat er duidelijkheid bestaat over de mogelijke interacties tussen wolf en samenleving en welke antwoorden de overheid en andere betrokkenen daar tegenover stellen. Daar waar interacties optreden, kunnen zich specifieke communicatienoden voordoen. Om hieraan tegemoet te komen zijn snelheid en duidelijkheid sleutelwoorden, naast een eerder participatieve aanpak om tot goede communicatieproducten te komen.

Daarom wordt nagegaan welke thema's voor welke actoren van belang zijn (zie verder onder punt doelgroepen). Dit is een noodzakelijke stap om de communicatie onder spoor 2 concreet uit te werken. Vanuit de thema's die voor elk van de actoren van belang zijn, worden in een volgende stap de vereiste communicatie-acties op maat uitgewerkt. Daarbij houdt het plan rekening met de actieradius van elk van de actoren zoals weergegeven in tabel 1. Merk daarbij op dat verscheidene actoren zelf ook een rol opnemen in de communicatie naar het bredere publiek onder spoor 1.

9.3.1 Vlaams niveau

- **Doel**

Gerichte communicatie en informatieverstrekking aan specifieke doelgroepen in samenwerking met organisaties en instanties actief op Vlaams niveau. Koepelorganisaties zijn vaak eerstelijns aanspreekpunten wanneer een actor met specifieke vragen zit. Het is van zeer groot belang dat deze op elk moment over de meest actuele en correcte informatie beschikken.

- **Doelgroepen**

De actoren die direct belanghebbende zijn, worden in tabel 2 opgesomd. Telkens wordt aangegeven welke thema's van belang zijn en waar het accent zal liggen zowel bij hun verdere betrokkenheid bij de implementatie van het wolvenplan als bij de uitwerking van de communicatie-acties.

Tabel 2. Direct belanghebbenden.

Sector	Organisatie	Betrokkenheid
Beleving	Ambrassade	Communicatie
Beleving	Lokale en regionale jeugdverenigingen	Communicatie
Begrazing	Vereniging Ecologische begrazing	Communicatie, conflictbeheer
Defensie	Defensie	Communicatie, terreinwerking
Jacht	Hubertusvereniging Vlaanderen	Communicatie, conflictbeheer, terreinwerking, monitoring
Jacht	WBE's	Communicatie, conflictbeheer, terreinwerking, monitoring
Landbouw	Boerenbond en landelijke gilden	Communicatie, conflictbeheer
Landbouw	Algemeen boerensyndicaat (ABS)	Communicatie, conflictbeheer
Landbouw	Vzw Vlaamse schapenhouderij	Communicatie, conflictbeheer
Lokale overheden	VVSG	Communicatie en conflictbeheer
Lokale overheden	gemeenten met wolf	Communicatie, conflictbeheer, terreinwerking
Lokale overheden	VVP	Communicatie en conflictbeheer
Lokale overheden	provincies met wolf	Communicatie, conflictbeheer, terreinwerking
Natuur	WWF België	Communicatie, terreinwerking, monitoring
Natuur	Vogelbescherming Vlaanderen vzw	Communicatie
Natuur	Natuurpunt vzw	Communicatie, terreinwerking, monitoring
Natuur	Landschap vzw	Communicatie, monitoring
Natuur	Lokale natuurorganisaties	Communicatie, terreinwerking, monitoring
Natuur	Regionale landschappen	Communicatie, conflictbeheer
Pers	lokale en nationale pers	Communicatie
Politie	Lokale politiediensten	Communicatie, conflictbeheer
Privaat beheer	Landelijk Vlaanderen	Communicatie, conflictbeheer, terreinwerking, monitoring
Vlaamse overheid	VLM, VMM, AWV, L&V, ...	Communicatie, terreinwerking

▪ Kanalen

- Actorspecifieke overlegstructuren
- Gerichte mailings adhv adressenbestanden (mail en post)
- Nieuwsbrieven (Europese Natuurdoelen en relatiebeheernieuwsbrief voor steden en gemeenten)
- Wolvensymposium (organisatie UGent)
- De kanalen van de verschillende belanghebbendenorganisaties zijn op hun beurt zeer belangrijk om de informatie te verspreiden. De belanghebbenden beslissen hier zelf over, maar kunnen dit natuurlijk enkel doen als ze over correcte info beschikken. Hiertoe kunnen bijvoorbeeld "Wat als" fiches ontwikkeld worden of een beknopte infobrochure in de reeks Kompasnaalden van het Agentschap voor Natuur en Bos (ANB). Hierin wordt helder en stap voor stap uitgelegd wat je moet doen in bepaalde gevallen.

▪ Acties

Actie 8. Wolvenstudiereis als leermoment voor alle geïnteresseerde actoren samen.

Actie 9. Wat Als- en infofiches voor specifieke actoren rond thema's zoals:

- Wat als... je denkt een wolf gezien te hebben

- Wat als... je vermoedt dat één of meerdere schapen aangevallen zijn door een wolf
- Wat als... je wil voorkomen dat een wolf in de buurt van je vee komt
- Wat als... je aan het jagen bent en denkt een wolf te zien
- Wat als... je op kamp gaat met de jeugdbeweging in gebieden waar wolven leven

9.3.2 Lokaal niveau

▪ Doel

De individuele burger die één en of andere hoedanigheid te maken krijgt met vragen over de wolf, moet hierop een antwoord kunnen krijgen. Hetzij via zijn organisatie indien hij of zij hiervan lid is, hetzij eenvoudig via goed bereikbare kanalen. Er is nood aan gerichte communicatie en informatieverstrekking aan specifieke doelgroepen in samenwerking met organisaties en instanties actief op lokaal niveau. De focus ligt daarbij op gebieden waar wolven gesignaleerd zijn of zich gevestigd hebben en hun directe omgeving. Deze communicatie is bedoeld om de lokale actoren maximaal voor te lichten en te informeren en zo ook het samenleven met wolven te ondersteunen. Dezelfde thema's zijn daarbij van toepassing als vermeld bij de lokale communicatie onder spoor 1, aangevuld met gerichte en uitvoerige informatie rond specifieke thema's, zoals schade, preventie of angst.

▪ Doelgroepen

De doelgroepen en thema's voor de lokale communicatie kunnen afgeleid worden uit een combinatie van de tabellen 1 en 2. Samengevat gaat dit in eerste instantie over professionele en hobbyhouders van schapen en geiten, natuurliefhebbers, jagers, bezoekers aan lokale natuur- en bosgebieden, private en openbare eigenaars en beheerders.

▪ Kanalen

- Lokale overlegfora benutten (WBE's, beheerwerkgroepen, natuurparken, ...)
- Lokale nieuwsbrieven
- Communicatiekanalen van hun organisatie

▪ Acties

Zie ook **Actie 5**. Communicatiepakket voor lokale communicatie uitwerken en gericht ter beschikking stellen van de diverse actoren (themateksten, standaardteksten, ...). Deze bevatten iets meer praktische informatie over eventuele conflictsituaties.

Zie ook **Actie 6**. Terreinborden ontwikkelen en plaatsen voor natuur- en bosbezoekers.

Zie ook **Actie 9**. Wat Als- en infoches voor specifieke actoren rond specifieke thema's (bijvoorbeeld Hoe mij gedragen bij ontmoeting met wolf, wat te doen bij vermeend schadegeval, ...).

Actie 10. Actorspecifieke informatie-avonden.

10 Vaststelling en beoordeling van mogelijke waarnemingen en schadegevallen

10.1 Meldpunten

Gezien de brede maatschappelijke aandacht die het opduiken van de wolf manifest met zich brengt, is het logisch om het opvolgen van de aanwezigheid en van de mogelijke populatie-ontwikkeling van de soort in Vlaanderen als een overheidstaak te beschouwen. Inderdaad is de overheid in deze context het best geplaatst om op een evenwichtige manier aandacht te hebben voor de belangen, de bezorgdheden of de wensen van de diverse betrokken sectoren en maatschappelijke geledingen. Het is ook de overheid, i.c. het INBO samen met het ANB, die instaat voor de verplichte periodieke rapportering aan de Europese Commissie over de Natura 2000-soorten, waaronder de wolf (zie 12).

In Vlaanderen treden actueel twee private fora expliciet naar voren om mogelijke wolf-waarnemingen aan te melden: het specifieke ‘Meldpunt wolven’ van de vereniging Landschap vzw (cf. <http://www.welkomwolf.be/wolf-gezien-0>), en het algemene internetforum ‘waarnemingen.be’ beheerd door Natuurpunt vzw (cf. <https://www.natuurpunt.be/pagina/wolf>). Daarnaast ligt het in de lijn der verwachtingen dat ook binnen bv. de jacht- en landbouwsector (interne) communicatiekanalen geoperationaliseerd zullen worden met betrekking tot de wolf – waarbij ook interessante informatie kan bekend raken rond het voorkomen van de soort.

Elk van deze sectoren en instanties wordt uitgenodigd de wolf-gerelateerde informatie waarover zij beschikking krijgen, zo snel mogelijk over te maken aan de overheid met het oog op het uitbouwen van één centrale informatiedatabank. Koppeling van de oorspronkelijke bron aan de verzamelde data geldt daarbij als een elementaire deontologie bij de opbouw van een wetenschappelijke databank.

▪ Meldpunt vanuit overheid voor mogelijke wolf-gerelateerde waarnemingen anders dan mogelijke schadegevallen

Meldingen van mogelijke wolf-gerelateerde waarnemingen, anders dan schadegevallen, kunnen worden gericht aan het INBO, via wolf@inbo.be of rechtstreeks bij INBO-medewerkers. Het kan hier zowel gaan om waarnemingen van sporen als van levende of dode dieren. In geval ergens een **dode wolf** wordt aangetroffen, kan tevens een beroep gedaan worden op medewerkers van het INBO-marternetwerk (zie website INBO⁸) voor mogelijke inzameling van het dier. In geval van een **gewonde of zieke wolf** kan ook een erkend opvangcentrum voor wilde dieren worden gecontacteerd (zie website Vogelbescherming Vlaanderen⁹).

---

⁸ <https://www.inbo.be/nl/marternetwerk>

⁹ <http://vogelbescherming.be/wild-dier-nood/adressen-contactgegevens>

▪ Meldpunt mogelijke schadegevallen

Voor de melding van mogelijke schadegevallen door wolf moet men zich richten tot het ANB. Vanwege het belang van het sporenonderzoek is het sterk aangewezen om zo snel als mogelijk contact op te nemen, bij voorkeur binnen de 24u (zie 10.2.1 en 10.3). Daarom kan best eerst telefonisch contact worden gezocht met de dienst natuurinspectie¹⁰ van het ANB (ook buiten kantooruren). Het eigenlijke schadedossier moet binnen twaalf werkdagen na de vaststelling door de schadelijder worden ingediend. Dit staat toegelicht onder 11.2.

De aldus verzamelde informatie, zowel schadegevallen als alle andere waarnemingen, worden door het INBO geëvalueerd in het kader van het lopend monitoringsonderzoek rond carnivoren – zie 12.

Actie 11. Kenbaar maken en informatieverstrekking via meldpunt(en).

De Vlaamse overheid (INBO, ANB) treedt zelf nadrukkelijk naar buiten als instantie die de verantwoordelijkheid opneemt inzake meldpunten en up to date-informatie over het voorkomen van de wolf, zowel met betrekking tot het centraliseren, het integreren van waarnemingen als het behandelen van mogelijke schadegevallen.

10.2 Beoordeling van wolf-gerelateerde waarnemingen

We kunnen drie types van wolf-gerelateerde waarnemingen onderscheiden:

1. sporen van een mogelijke wolf
2. mogelijke waarnemingen van een levende wolf
3. mogelijke vondst van een dode of gewonde/zieke wolf

Bij de beoordeling van deze waarnemingen kunnen verschillende stappen ondernomen worden. Deze zijn hieronder beschreven.

10.2.1 Sporen van een mogelijke wolf

Onder ‘sporen’ worden hier de volgende fysieke aanwijzingen verstaan, die op de aanwezigheid van een of meerdere wolven kunnen duiden:

- pootafdrukken (i.e. voetafdrukken) of ‘prenten’
- uitwerpselen
- haren
- dagrust- en nestplaatsen
- prooi-resten

Het interpreteren van mogelijke wolvensporen op het terrein vergt een gerichte expertise. Mogelijke verwarring met sporen van andere soorten zoals hond en vos (das, goudjakhals, lynx,...) is zeer plausibel.

---

¹⁰ <http://www.natuuralsgoedebuurt.be/nl-BE/Wolven#.Wr4w0S5uapo>

De kans op het aantreffen van honden- of vossensporen is in geheel Vlaanderen zeer groot. Het systematisch controleren, op het terrein, van alle mogelijke, door derden aangemelde sporen is derhalve niet haalbaar en ook niet zinvol.

Het interpreteren en documenteren van sporen kan daarom beperkt worden tot gevallen waarbij er andere aanwijzingen zijn van het mogelijk voorkomen van wolf, zoals zichtwaarnemingen (inclusief foto- en filmmateriaal) van een levend dier, doodvondsten, of vondsten van specifieke prooiresten zoals hoefdieren.

Het verdient aanbeveling dat aangemelde wolvensporen door de vinder meteen maximaal worden gedocumenteerd met duidelijke foto's (met een goede grootte-referentie erbij) en duidende informatie (wie, waar, wanneer, omstandigheden,...). In geval van prenten is het zaak om het documenteren ervan (foto's) niet te beperken tot één of enkele prenten, maar van zoveel mogelijk prenten, zowel afzonderlijk als in onderling loopverband.

Belangrijk is dat de meldingen zo snel mogelijk na de waarneming op het terrein worden doorgegeven, opdat desgevallend een terreinonderzoek kan worden georganiseerd vanuit het INBO.

Uitwerpselen worden, om hygiënische redenen en mogelijke kans op besmetting met zoönosen (vossenlintworm,...) in de regel ter plaatse gefotografeerd en verder ongemoeid gelaten. Eventuele inzameling of bemonstering (DNA-staalname) ervan mag enkel volgens een strikt veiligheidsprotocol plaatsvinden, in directe samenspraak met het INBO.

Haren, gevonden aan bv. een prikkeldraad of op een ligplek (dagrustplaats), kunnen gedroogd aan de lucht en opgeborgen in een (droge) papieren enveloppe aan het INBO worden overgemaakt voor visuele beoordeling of DNA-analyse (zie ook 10.3).

Mogelijke dagrustplaatsen of potentiële nestplaatsen (grondholen, wortelkluiten, struwelen,...) kunnen worden gedocumenteerd met foto's, waarbij verstoring maximaal wordt vermeden. Eventueel kunnen haren worden ingezameld, en kan naar uitwerpselen en prenten worden gezocht.

Mogelijke vondsten van gedode prooien en prooiresten kunnen worden gedocumenteerd met foto's, zowel van de situatie zoals gevonden in situ als na de nodige – minimale – manipulatie om bepaalde aspecten nader te kunnen bekijken en fotograferen.

Wilde dieren als prooi kunnen terplaatse ongemoeid gelaten worden. Op basis van aangeleverde concrete informatie, zoals foto's en duiding van de omstandigheden (tijdsverloop, andere sporen,...), kan het wenselijk geacht worden de prooier nader te onderzoeken via DNA-bemonstering. Desgevallend zal het INBO instaan voor de nodige organisatie hiervan. In geval, om reden van het tijdsverloop, een DNA-bemonstering niet meer zinvol is, kan geopteerd worden een cameraval bij de prooier te plaatsen.

In geval van gedood vee, is het noodzakelijk zo spoedig mogelijk contact op te nemen met het ANB teneinde binnen de 24 uur na doding een eventuele DNA-bemonstering te kunnen uitvoeren naar speekselresten ter hoogte van de bijt- en vraatwonden (zie voor melding 10.1, beoordeling 10.3, en schadevergoeding 11.2).

Actie 12. Actualiseren en verspreiden van informatie en aanbevelingen rond het beoordelen van sporen van een mogelijke wolf.

10.2.2 Mogelijke waarnemingen van een levende wolf

Onder waarnemingen van een levende wolf begrijpen we visuele en/of auditieve waarnemingen, alsook beeldmateriaal (foto's, film) zowel ad hoc gerealiseerd als van cameravallen.

Mogelijke waarnemingen van een levende wolf kunnen best zo snel mogelijk worden aangemeld of doorgegeven aan het INBO, met alle mogelijk relevante duiding. In geval van waarnemingen die niet rechtstreeks aan het INBO werden gemeld, zal in onderling overleg met de informatiebron (meldpunt,...) worden nagegaan hoe eventueel nadere informatie kan worden ingewonnen bij de waarnemer.

Het valideren van waarnemingen van een levende wolf zal in de regel een precare aangelegenheid blijven, voor zover geen aanvullende informatie beschikbaar wordt (sporen, foto's,...).

Het verdient daarom sterke aanbeveling een mogelijke waarneming meteen via foto's te documenteren. Daarbij dient, nadat zo mogelijk het dier zelf werd gefotografeerd of gefilmd, ook de ruimere omgeving van de waarnemingsplaats met foto's te worden gedocumenteerd als georeferering.

Actie 13. Actualiseren en verspreiden van informatie en aanbevelingen rond het beoordelen van mogelijke waarnemingen van een levende wolf.

10.2.3 Mogelijke vondst van een dode of gewonde/zieke wolf

Door hun grote actieradius is het reëel dat wolven in Vlaanderen, zowel migrerende als gevestigde dieren, in het verkeer worden aangereden. De kans bestaat daarbij dat zij (ongeveer) ter plaatse sterven, dan wel dat ze zich nog over enige afstand kunnen verplaatsen en pas na enige tijd aan hun verwondingen bezwijken. Ervaringen in het buitenland leren tevens dat behoorlijk wat wolven doelbewust, illegaal, worden gedood (geschoten of vergiftigd). Ook dergelijke dieren kunnen eventueel nog een tijdlang leven, en dan pas later worden aangetroffen op een variabele afstand van de illegale actie.

Bij het aantreffen van een dode (mogelijke) wolf is het zaak dat het dier zo snel mogelijk kan worden onderzocht door het INBO. De plaats van vondst van het dode dier dient zo nauwkeurig mogelijk te worden geregistreerd. In geval een wolf ergens dood wordt aangetroffen zonder plausibele aanwijzing voor sterfte als verkeersslachtoffer, verdient het sterk aanbeveling het dode dier onaangeroerd op de vindplaats zelf uitgebreid te fotograferen.

Voor het inzamelen van verkeersslachtoffers kan in principe een beroep gedaan worden op een medewerker van het INBO-marternetwerk. Binnen dit netwerk beschikken de 'koeriers' en 'stockeerd' over het nodige materiaal (wegwerphandschoenen, opbergzakken,...) en de nodige vergunningen, alsook over een veertigtal diepvriezers gespreid over Vlaanderen. Aan dit netwerk wordt tevens bijgedragen door verschillende lokale overheden, alsook door het ANB en het Agentschap Wegen en Verkeer (AWV).

In de praktijk, d.i. zoals vaak wanneer relatief grote dieren als verkeersslachtoffer vallen op een openbare weg, zal dit inzamelen bij voorkeur gebeuren in samenspraak met de lokale politie, die daartoe mogelijke ondersteuning kan bieden. In geval van moeilijk bereikbare plaatsen op grotere verkeersassen, zal contact worden opgenomen met de bevoegde wegbeheerder (provincie, Administratie Wegen en Verkeer). Afhankelijk van de omstandigheden kan een aldus ingezamelde dode wolf naar een lokaal stockeerpunt gebracht worden, dan wel zo snel mogelijk naar het INBO worden overgebracht.

Het INBO voert op elke ingezamelde dode wolf een autopsie uit, waarbij de doodsoorzaak wordt bepaald, informatie m.b.t. populatieparameters wordt nagegaan, en biometrische gegevens en stalen worden verzameld met het oog op het verwerven van eigen data en uitwisseling ervan in internationale context. Voor zover nog mogelijk en zinvol, worden skelet-elementen van dode wolven ter bewaring overgemaakt aan het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen (KBIN), en worden de balgen in onderling overleg met kandidaat-geïnteresseerde instellingen (INBO, KBIN, universiteiten,...) en educatieve centra ter beschikking gesteld om te worden opgezet. Aan dergelijke opgezette exemplaren dient de basisinformatie betreffende het dier (vindplaats en datum) op een duurzame wijze te worden aangebracht (bv. via een informatieplakkaatje).

Bij melding van een gewonde of zieke wolf wordt een beroep gedaan op een erkend opvangcentrum voor wilde dieren. De vindplaats van het gewonde of zieke dier wordt zo nauwkeurig mogelijk geregistreerd. Gerevalideerde exemplaren worden, in overleg met het INBO, in principe opnieuw vrijgelaten in nabijheid van de vindplaats. Naar maatschappelijke perceptie toe is het belangrijk te benadrukken dat het desgevallend niet om het "uitzetten" van een dier gaat (op een plaats waar het voorheen niet voorkwam), maar om het terugzetten ervan (op de plaats waar het vandaan kwam). Zo mogelijk wordt het dier door het INBO uitgerust met een gps-zender (zie 12.2).

Actie 14. Actualiseren en verspreiden van informatie en aanbevelingen rond het beoordelen van een mogelijke vondst van een dode of gewonde/zieke wolf.

10.3 Beoordeling mogelijke schadegevallen

Voor de melding en aangifte van vermoedelijk door wolf veroorzaakte schade en de voorwaarden voor terugbetaling van schade, verwijzen we naar 10.1 en 11.2. In dit deel gaat het concreet over de acties en wetenschappelijke beoordeling rond mogelijke schadegevallen, meer bepaald om te bepalen of de schade (mogelijk) door de wolf is veroorzaakt.

Bij een schadegeval is het belangrijk om in contact met de melder/eigenaar steeds het volgende aan te geven:

- Dood dier onaangeroerd laten en de directe omgeving ervan zo min mogelijk wijzigen
- Betreding kan mogelijke pootafdrukken wissen of uitwerpselen onherkenbaar maken en ongeschikt voor DNA-staalname
- Dood dier niet afdekken met plastic of ander materiaal om contaminatie te vermijden (tenzij er absolute zekerheid is dat het gebruikte materiaal 100% clean is)
- Honden weghouden van dood dier

Vervolgens gaat een veldteam van INBO- of ANB-medewerkers en eventueel daartoe opgeleide vrijwilligers ter plaatse om vaststellingen te doen (controle dood dier, DNA-staalname, zoeken naar sporen). Een stappenplan met protocol hiervoor, is weergegeven in 17.3.

De DNA-stalen worden nadien onderzocht door het INBO. Hierbij zal getracht worden om te bepalen of de schade werd veroorzaakt door een wolf of bijvoorbeeld door een hond. Via genetische technieken is het vaak ook mogelijk om wolven toe te wijzen aan een regio van oorsprong. De details over genetische identificatie van wolf zijn weergegeven in 17.1.

Op basis van alle vaststellingen op het terrein, het DNA-onderzoek, en eventueel bijkomend bewijsmateriaal of aanwijzingen (sporen, foto- of filmopnames,...) zal een deskundige van het INBO een verslag opmaken. Indien geen DNA-staalname mogelijk was en/of de DNA-staalnames geen uitsluitsel kunnen geven over wolf, zal de deskundige hoe dan ook op basis van alle overige informatie een geargumenteerde conclusie maken over de kans dat de schade is veroorzaakt door wolf. Het valt hierbij op te merken dat daarbij niet in alle gevallen een wetenschappelijke zekerheid zal kunnen gegeven worden. In dergelijke gevallen is het aan de bevoegde administratie deze wetenschappelijke werkelijkheid om te zetten in een administratieve beslissing.

Actie 15. Optimalisatie van het operationaliseren van een veldteam van INBO- of ANB-medewerkers en eventueel daartoe opgeleide vrijwilligers om ter plaatse vaststellingen te doen rond mogelijke schadegevallen. Deze actie is reeds in uitvoering; momenteel bestaat dit veldteam enkel uit INBO-medewerkers.

Actie 16. Permanent aftoetsen en zo nodig actualiseren van het stappenplan met protocol voor vaststellingen en DNA staalnames bij mogelijke schadegevallen.

11 Schadepreventie en -vergoeding

Wolven voeden zich voornamelijk met wilde prooien, maar kunnen eveneens schade veroorzaken aan (landbouw)huisdieren, waaronder schapen, geiten, (dam)herten, kalveren (van rund) en veulens (van Bommel et al. 2015). Het belangrijkste schadebeeld van wolf beperkt zich tot schade aan kleinvee, in casu vooral schapen. De predatie van schapen door wolf is over het gehele Europese areaal een reëel fenomeen, en blijkt vaak een bepalende rol te spelen voor het draagvlak van de soort (Bruinderink & Lammertsma 2013).

Vergeleken met andere Europese landen, is de grootte van de schapenstapel zowel als het economisch belang er van relatief klein, en is de praktijk van de schapenhouderij aanzienlijk anders. Dit neemt natuurlijk niet weg dat de impact op individuele schapenhouders, die worden blootgesteld aan (mogelijke) predatie aanzienlijk kan zijn.

In Vlaanderen leven om en bij de 130.000 schapen, verdeeld over zo'n 16.500 eigenaars (Eskens & Vettenburg 2013). De schapenhouderij in Vlaanderen komt vooral onder de vorm van hobbyteelt (waarbij rendabiliteit niet zo belangrijk is) en als nevenactiviteit. Bij de schapenhouderij als nevenactiviteit is rendabiliteit weliswaar belangrijk, maar worden schapen gehouden in combinatie met andere landbouwactiviteiten (akkerbouw, melkvee, groententeelt...), of door loontrekkenden. De schapenhouderij als hoofdactiviteit komt in Vlaanderen weinig voor, maar kent haar zwaartepunt wel in natuurterreinen onder de vorm van ecologische begrazing. Ondanks haar beperkte omvang kent dit segment dus een relatief hoog risico voor predatie door wolf.

11.1 Schadepreventie

In principe kunnen schapen en geiten op relatief eenvoudige wijze worden beschermd tegen predatie door wolf, hetzij door de dieren 's nachts op te hokken, hetzij door de dieren af te schermen. Aangezien menselijke bewoning een wolf 's nachts niet afschrikt, geldt dit niet enkel voor afgelegen locaties, maar de facto in het hele buitengebied¹¹. Enkel binnen dorpskernen en steden zijn schapen zonder extra maatregelen in principe veilig voor wolven.

Een optie, die met name voor vrijlopende kuddes van belang kan zijn, is de inzet van getrainde waakhonden (merk op: waakhonden zijn niet hetzelfde als herdershonden). De inzet van waakhonden is voor Vlaamse (natuur)gebieden wellicht minder geschikt, gelet op potentiële conflicten met o.a. wandelaars, honden en fauna (Bruinderink & Lammertsma 2013).

---

¹¹ Het buitengebied is - op het niveau van Vlaanderen bekeken - het gebied waarin de open (onbebouwde) ruimte overweegt en waar een buitengebiedbeleid wordt gevoerd. Elementen van bebouwing en infrastructuur die in functionele samenhang zijn met de niet-bebouwde ruimte maken er onderdeel van uit en kunnen plaatselijk overwegen.

Geen enkele maatregel kan evenwel met zekerheid altijd en overal schade uitsluiten. Wolven zijn vindingrijke en intelligente dieren, die hun jaaggedrag ook kunnen aanpassen naargelang de genomen preventiemaatregelen. Zo bleek in Frankrijk een verschuiving op te treden van nachtelijke aanvallen op vee naar aanvallen overdag, wanneer 's nachts de schapen werden beveiligd (Meuret et al. 2017). Een dergelijke gedragsaanpassing bleek mogelijk binnen de context van vrijlopende kuddes in uitgestrekte berglandschappen met nauwelijks menselijke aanwezigheid. Doordat Vlaanderen dichtbevolkt is en er weinig grote schaapskuddes voorkomen, zal dergelijke gedragsaanpassing hier waarschijnlijk minder snel gebeuren. Lüthi et al. (2017) beschrijven hoe individuele wolven elektrische omheiningen onderzoeken in de onderste delen en trachten te ondergraven. Bij vruchteloze pogingen taant de interesse snel, maar omgekeerd kan een succesvolle inbraak zich snel in het gedrag verankeren. Het is dus belangrijk attent te blijven op mogelijke wijzigingen in het wolvengedrag en daarop zo snel mogelijk te reageren – of er zo mogelijk op te anticiperen.

Indien geen preventieve maatregelen worden genomen, is het risico dat individuele wolven zich gemakshalve op schapen zullen gaan specialiseren groot. Dit brengt op termijn een grote kost teweeg (zie 8.5.2). Preventie is daarom een kernbegrip voor het maatschappelijk draagvlak voor wolf, en de uitdaging is dan ook toe te werken naar een aangepaste veehouderij (Pimenta et al. 2017).

Schapen kunnen voor wolven worden afgeschermd middels afsluitingen die (rondom) van elektriciteit zijn voorzien. Voorwaarde is dat er geen mogelijkheden zijn om onder het raster door te kruipen. Springen over een raster gebeurt zelden, maar kan voorkomen (Lüthi et al. 2017). Daarbij zijn er diverse mogelijkheden, waarbij volgende richtlijnen kunnen worden gegeven (o.b.v. Bruinderink & Lammertsma 2013, WDC 2013, van Bommel et al. 2015).

- Een stroomvoerend schapennet ('flexinet', 'elektronet') - ten minste 90 cm hoog, dicht aansluitend bij de grond (Figuur 4);
- een afsluiting met stroomvoerende schriklinten ('schrikdraad') met elektriciteit - ten minste 90 cm hoog, met maximaal 20 cm afstand tussen de linten, en maximaal 12 cm¹² tussen het laagste lint en de grond (Figuur 4);
- schapendraad ('ursusdraad') - ten minste 120 cm hoog, dicht aansluitend bij de grond, aan de buitenzijde aangevuld met stroomvoerende draden (één op ca. 20 cm hoogte, één bovenaan).

De benodigde spanning bedraagt bij voorkeur 4.500V (en minimaal 2.000V). Er is een hogere spanning nodig om wolven buiten te houden, dan om schapen binnen te houden (van Bommel et al. 2015).

Een aantal specifieke uitdagingen die kunnen worden aangestipt bij een effectieve toepassing van gepaste maatregelen binnen de Vlaamse schapenhouderij zijn de opbouw van de nodige expertise, bijstand, en de kost van materiaalanschaf (bv. batterijen), -plaatsing, en geassocieerde risico's (bv. diefstal).

---

¹² In de vernoemde bronnen wordt een tussenhoogte van 20 cm aangeraden. Hier wordt een lagere tussenhoogte aangeraden, opdat lammeren niet onder de afsluiting door zouden kruipen.

Figuur 4 – Een stroomvoerend schapennet (links), en een afsluiting met schriklinten (rechts) zijn afdoende om schapen tegen wolven te beschermen.

In een situatie van niet-gevestigde, zwervende wolven (die zich vaak maar kenbaar maken ‘dankzij’ schadegevallen), stelt zich bovendien de vraag hoe er op versnelde wijze maatregelen kunnen worden genomen op plaatsen waar dit nog niet eerder was gebeurd. Dergelijke snelle-responsmaatregelen brengen specifieke organisatorische uitdagingen met zich mee.

Actie 17. Uitrollen van voor Vlaamse schapenhouders haalbare en effectieve maatregelen ter bescherming van schaapskuddes. Aandacht gaat uit naar de verschillende gebruiksvormen (hobbylandbouw, ecologische begrazing...). Mogelijke initiatieven die hieromtrent genomen kunnen worden, zijn: sensibilisatiecampagnes, kennisuitwisseling van goede praktijkvoorbeelden, uitleenbare afsluitingen voor noodgevallen, financiële ondersteuning, vrijwilligersteams...

Actie 18. Opstellen van een werkkader voor op vee gespecialiseerde wolven. In gevallen waar een wolf zich niet incidenteel, maar structureel aan kleinvee blijkt te vergrijpen, moeten aanvullende maatregelen worden overwogen. Hiertoe dient een aangepast werkkader te worden opgericht.

11.2 Schadevergoeding

Het Natuurdecreet¹³ voorziet dat schade die wordt veroorzaakt door wolven, onder bepaalde voorwaarden kan worden vergoed. De betreffende procedures worden verder geregeld door het Soortenschadebesluit¹⁴. Schade aan vee behoort tot de vergoedbare schadeposten.

De vergoeding staat gelijk aan de marktprijs van de geschade dieren die geldt onmiddellijk voor de dag van het optreden van de schade.

¹³ Decreet betreffende het natuurbehoud en het natuurlijk milieu (21/10/1997), Artikel 52.

¹⁴ Besluit van de Vlaamse Regering betreffende de vergoeding van wildschade of van schade door beschermde soorten en tot wijziging van hoofdstuk IV van het besluit van de Vlaamse Regering van 23 juli 1998 tot vaststelling van nadere regels ter uitvoering van het decreet van 21 oktober 1997 betreffende het natuurbehoud en het natuurlijke milieu (03/07/2009).

Naast gedode dieren komen ook gewonde dieren in aanmerking, zij het dus met de bemerking dat de vergoeding geplafonneerd is op de marktprijs van het dier. Dieren die niet zijn gegrepen door een wolf, maar waarbij de schade toch aantoonbaar aan een wolvenaanval kan worden gelinkt (bv. een vluchtreactie die leidt tot verdrinking of aanrijding), komen tevens in aanmerking voor een schadevergoeding. Zogenaamde 'vervolgschade' (indirecte gevolgen, zoals stress-geïnduceerd productieverlies of abortus) wordt daarentegen niet in rekening gebracht.

De schade moet aantoonbaar zijn veroorzaakt door een wolf. Als dit niet wordt aangetoond, wordt er geen vergoeding verleend. Het ANB beroept zich voor de toetsing van deze voorwaarde op deskundigen (in regel het INBO). Hiervoor kan gebruik worden gemaakt van duidelijke en eenduidige sporen, van visuele waarnemingen, en/of van wetenschappelijk verkregen gegevens die het voorkomen van wolf tijdens de betrokken periode in de betrokken zone aangeven. DNA kan het meest accuraat uitsluitsel bieden over de schadeveroorzakende soort (nauw gevolgd door GPS-gegevens, voor de uitzonderlijke gevallen waar deze beschikbaar zijn). Bevestiging door DNA is echter geen absolute vereiste om een schadegeval aan wolf toe te wijzen, zoals is beschreven onder 10.3.

Bij een aangifte van vermoedelijk door wolf veroorzaakte schade, dienen een aantal wettelijke termijnen te worden gerespecteerd. Zo moet de aanvraag worden ingediend binnen twaalf werkdagen nadat de schadelijder de schade heeft vastgesteld. Gelet op het belang van DNA bij de vaststelling verdient het echter grote aanbeveling dat de schadelijder veel sneller overgaat tot een melding. Opdat de instanties snel een terreinbezoek kunnen organiseren, worden schadelijders daarom verzocht om vooreerst een telefonische melding te doen bij de dienst natuurinspectie¹⁵ van het ANB (zie ook 10.1), die ook buiten de kantooruren bereikbaar is. Om het schadedossier ten gronde te behandelen, moet daarenboven een vergoedingsaanvraag worden ingediend via het daartoe bestemde elektronisch loket van het ANB¹⁶. Dit dossier zal vervolgens door de betrokken dienst (AVES) worden behandeld.

11.2.1 Preventieve maatregelen

Het Soortenschadebesluit stelt dat de schadelijder alle maatregelen dient te hebben genomen die redelijkerwijze kunnen worden verwacht om wolvenschade te vermijden. Dergelijke maatregelen worden hierboven geschetst.

In een situatie waarin wolven sporadisch of slechts tijdelijk aanwezig zijn (dispersende of zwervende individuen), wordt de verplichting tot het nemen van gerichte maatregelen ter preventie van wolvenschade, als voorwaarde voor een schadevergoeding, echter niet als redelijk en billijk beschouwd. Er kan immers niet van schapenhouders worden verwacht om in maatregelen te investeren ten aanzien van een soort die wellicht niet aanwezig is.

---

¹⁵ <http://www.natuuralsgoedebuurt.be/nl-BE/Wolven#.Wr4w0S5uapo>

¹⁶ <https://www.natuurenbos.be/e-loket>

In een situatie waarin wolven blijvend aanwezig zijn, daarentegen, zouden preventieve maatregelen wel kunnen worden verwacht en dus als ontvankelijkheidsvoorwaarde worden opgelegd. In dergelijk geval zouden de minimaal te verwachten maatregelen kunnen worden vastgelegd in een daartoe bestemde code-van-goede-praktijk¹⁷.

Voorlopig is voor Vlaanderen nog niet duidelijk welk van de twee geschetste situaties op middellange termijn zal gelden. Het nemen van preventieve maatregelen is momenteel geen verplichte voorwaarde om voor een vergoeding in aanmerking te komen. Dit neemt uiteraard niet weg dat het nemen van afdoende preventieve maatregelen (op basis van elektriciteit) zeer sterk aangeraden blijft om de specialisatie van wolven op schapen niet in de hand te werken en het toekomstig samenleven met wolven niet te hypothekeren (Meuret et al. 2017).

Actie 19. Verder onderzoek naar preventieve maatregelen en (eventuele) opname in de code-van-goede-praktijk ter uitvoering van het Soortenschadebesluit.

11.2.2 Landbouwnummer

Bij schade door beschermde dieren aan voor de landbouw nuttige dieren, stelt het Soortenschadebesluit dat de schadelijder voor de betrokken percelen als landbouwer geregistreerd dient te zijn om in aanmerking te komen voor een vergoeding. Dit betekent praktisch dat de schadelijder over een landbouwnummer moet beschikken.

Terwijl deze voorwaarde voor andere schadeposten valabel is (bv. schade aan gewassen), werpt zij in het geval van de schapenteelt een grotendeels artificiële barrière op. Enerzijds kunnen ook hobby-schapenhouders over een landbouwnummer beschikken, bv. om aanspraak te maken op subsidies voor lokale rassen. Er zijn evenwel geen concrete gegevens voorhanden van het aandeel particuliere schapenhouders dat over een landbouwnummer beschikt. Anderzijds is er van een gespecialiseerde schapenhouderij in Vlaanderen amper sprake. Schapen die met oog op rendabiliteit worden gehouden, worden ofwel in professioneel verband maar als nevenactiviteit gehouden, of in particulier verband (Eskens & Vettenburg 2013). Deze schapen behoren tot eenzelfde commercieel circuit, die bezwaarlijk intern valt op te delen.

Om gevallen van schade door wolf aan schapen op een eerlijke en maatschappelijk gedragen manier te behandelen, verdient het daarom aanbeveling om de voorwaarde tot het hebben van landbouwnummer voor schade aan voor de landbouw nuttige dieren te schrappen.

Actie 20. Een wijziging van het Soortenschadebesluit door het schrappen van de voorwaarde tot het hebben van een landbouwnummer (voor schade aan voor de landbouw nuttige dieren). Deze actie is reeds uitgevoerd.

---

¹⁷ Ministerieel besluit tot vaststelling van een code van goede praktijk ter uitvoering van artikel 11 van het Soortenschadebesluit van 3 juli 2009 en ter uitvoering van artikel 28 en artikel 41 van het Jachtvoorwaardenbesluit van 25 april 2014 (12/05/2014).

11.2.3 Eigen risico en franchise

Bij de uitbetaling van schade gelden schadedrempels, meer bepaald een eigen risico (250 euro per schadelijder per jaar) en een franchise (50 euro). Een eigen risico wordt bij overschrijding niet terugbetaald, een franchise wel. Concreet wordt er pas een vergoeding uitbetaald als de schade 300 euro of meer bedraagt: hiervan is 250 euro voor eigen rekening en wordt er 50 euro terugbetaald. Eigen risico en franchise zijn standaard-verzekeringstechnische bepalingen waarmee de schadelast wordt beperkt, onder meer omdat een verzekerde zorgvuldiger handelt. Daarnaast hoeft de verzekeraar geen schades van geringe omvang af te handelen.

Deze schadedrempel genereert voor het geval van schade door wolf aan schapen echter een substantieel probleem. Uitzonderingen daar gelaten, valt de marktprijs van een schaap immer steeds lager uit dan de schadedrempel (in de grootte-orde van 130 euro voor een ooi). Waar de schaderegeling dient om een maatschappelijk draagvlak te verzekeren ter bescherming van de soort in kwestie¹⁸, schiet zij voor wolf sterk tekort.

De wolf is daarenboven een territoriaal roofdier met een zeer groot leefgebied, dat van nature lage dichtheden kent. Dit heeft diverse gevolgen. Ten eerste valt door de grote actieradius mogelijke schade ruimtelijk niet in te dammen en zal er, de Vlaamse context inzake landgebruik in acht genomen, steeds overlap zijn met risicogebied. Ten tweede kan er reeds schade worden verwacht vanaf een enkel individu (in plaats van dat deze pas optreedt vanaf een kritisch aantal individuen). Deze elementen maken dat de mogelijkheden tot het nemen van schademitigerende maatregelen relatief beperkt zijn (het afschermen van schapen niet inbegrepen, zie 11.1). Het realiseren van een bescherming van de wolf hangt dan ook nauwer samen met de vergoedingsregeling dan bij overige soorten het geval is.

De combinatie van bovengenoemde elementen inzake strikte bescherming (categorie 3 van bijlage 1 van het Soortenbesluit), het zeer grote leefgebied (met zekere schadegevallen bij reeds lage dichtheden), en consequent lage schadebedragen verantwoordt een gepast antwoord op het schadedrempelprobleem. Dit kan worden gerealiseerd door geen eigen risico te heffen bij schade veroorzaakt door wolf. Dit is in Nederland reeds het geval.

De combinatie van deze elementen gaat echter niet uitsluitend op voor wolf, maar is ook op lynx van toepassing. Voor lynx valt overigens niet uit te sluiten dat ook zij in de toekomst opnieuw in Vlaanderen opduikt, met dezelfde schade aan schapen tot gevolg. Het verdient daarom aanbeveling om het eigen risico ook voor deze soort op te heffen. Het franchise-bedrag van 50 euro blijft behouden.

Actie 21. Een wijziging van het Soortenschadebesluit door het schrappen van het risico voor schade veroorzaakt door wolf of door lynx. Deze actie is reeds uitgevoerd.

---

¹⁸ De memorie van toelichting bij artikel 52 van het Natuurdecreet stelt: “de noodzaak bepaalde soorten te beschermen kan inhouden dat (...) de schade van beschermde soorten wordt vergoed”.

12 Wetenschappelijk onderzoek en monitoring

Binnen het INBO is sinds 1997 een onderzoekslijn uitgebouwd rond de (populatie)ecologie van roofdieren (das, marters, otter, vos, wasbeer,...) in Vlaanderen. Met de komst van de wolf wordt hieraan een soort toegevoegd.

Voor het opvolgen van de verspreiding van roofdieren wordt gebruik gemaakt van een specifiek daarvoor ontworpen databank. Daarnaast wordt tevens gesteund op een uitgebreid analogo archief. Dode specimen (vooral verkeersslachtoffers) worden via een operationeel netwerk, het zogenaamd 'marternetwerk', over geheel Vlaanderen systematisch ingezameld voor onderzoek. Het INBO beschikt in haar vestiging in Geraardsbergen over autopsielabo's met bijhorende, uitgebreide diepvriescapaciteit (> 50 m³).

12.1 Monitoring

Ten behoeve van de periodieke rapportering aan de Europese Commissie over de Natura 2000-soorten (waartoe ook de wolf behoort) en van het Vlaamse natuurbeleid werden door het INBO diverse 'meetnetten' ontworpen die inmiddels door i.c. Natuurpunt vzw met inschakeling van vrijwilligers worden geïmplementeerd (Westra et al. 2016). Een dergelijk meetnet is evenwel niet voor alle soorten of niet over geheel Vlaanderen van toepassing, o.m. wegens de ruimtelijk discontinue of onduidelijke verspreiding van specifieke soorten, alsook bv. om reden van hun inherent moeilijke waarneembaarheid. Concreet voor roofdieren zijn vooral ook 'losse', al dan niet toevallige waarnemingen van zeer groot belang.

Het systematisch verzamelen en beoordelen van toevallige waarnemingen geldt als een 'passieve monitoring'. Zij kan aangevuld worden met meer gerichte acties om data omtrent de aanwezigheid (c.q. afwezigheid) van een soort systematischer en in hoger tempo te verkrijgen, gekoppeld aan een lokale omstandigheid of opportuniteit. Dergelijke 'actieve monitoring' kan er bv. in bestaan cameravallen te plaatsen, of gericht naar sporen (voedselresten, pootafdrukken, uitwerpselen,...) te zoeken in een gebied waar reeds aanwijzingen of vermoedens zijn van aanwezigheid van de soort.

De structuur van de INBO-carnivorendatabank komt specifiek tegemoet aan de vaststelling dat, zoals typisch voor de zeldzamere roofdiersoorten, achter één enkele waarneming vaak een uitgebreid verhaal schuilgaat. Met dergelijke verhalen groeit dan veelal ook onduidelijkheid tussen effectieve waarnemers, tussenpersonen en feitelijke contactpersonen. Daarbij ontstaat de facto soms onzekerheid over het aantal verschillende waarnemingen, en tegelijk ook vervaagt de concrete informatie of wordt deze foutief overgeleverd. Voor roofdiersoorten met een van nature lage dichtheid kan één waarneming meer of minder echter een wereld van verschil uitmaken.

Vaak ook is het niet mogelijk de juistheid van een waarneming met zekerheid te kennen of te beoordelen (Van Den Berge & Gouwy 2012). Daarbij kan een latere terugkoppeling met ‘mogelijke’, ‘waarschijnlijke’ of ‘onbepaalde’ waarnemingen soms verhelderend werken – mits dergelijke waarnemingen eveneens worden bijgehouden en degelijk werden gearhiveerd. Een kritische en diplomatische, eventueel herhaalde bevraging omtrent de reële feiten is veelal noodzakelijk.

Een goede interpretatie inzake waarnemingen van zeldzame roofdiersoorten noopt derhalve tot een ruime archivering en afgewogen integratie van al dit soort data.

Een ander belangrijk aspect met betrekking tot roofdieren, anders dan veel andere organismengroepen, is het feit dat deze soorten de expliciete aandacht trekken van verschillende maatschappelijke geledingen: louter toevallige waarnemers (wegens het inherente ‘spectaculaire karakter’), schadelijders (eigenaars van huisdieren, viskwekers,..), jagers en jachtwachters, bestrijdingsorganisaties, en ‘klassieke’ natuurliefhebbers. Deze laatste groep is wellicht de meest productieve inzake datavergaring, maar niet de exclusieve. De facto bestaat er vanuit de andere geledingen niet steeds de geplogenheid of bereidheid om informatie door te geven via een natuurbeschermingsorganisatie of een medium daaraan gelinkt. Gezien precies het belang van elke individuele waarneming, is het noodzakelijk te kunnen inspelen op elk van deze mogelijke bronnen van informatie. Voor de vergaring, de integratie en de coördinatie van data voortspuitend uit een dergelijk divers gamma aan bronnen, is het INBO als neutrale wetenschappelijke instelling het best geplaatst.

In de context van deze centraliserende en integrerende netwerking vanwege het INBO nemen verder ook de eigen INBO-onderzoeksbevindingen op basis van de autopsies op ingezamelde specimens een belangrijke plaats in. Dergelijke autopsies bieden immers een venster op de populatietoestand, waarbij een ‘waarneming’ van een individueel dier (i.c. een dood exemplaar op een bepaalde plaats op een bepaalde datum) vertaald kan worden naar een ‘populatietoestand’ van de soort. Zo zal bv. het aantreffen van een lacterend wijfje (duidend op voortplanting en lokale vestiging) tot een essentieel andere interpretatie leiden dan wanneer een jong-volwassen mannetje (dat best mogelijk aan het rondzwerven was) wordt ingezameld.

Met het oog op de erkenning en het optimaal invullen van de integrerende rol van het INBO, is het wenselijk tot eenduidige en praktische afspraken te komen met andere instanties waar verspreidingsdata bekend raken – voor zover deze bereid zijn hun informatie te delen. Uiteraard staat het elk van deze instanties vrij op de voor hen geëigende wijze naar buiten te treden en inspanningen te leveren om deze informatie te verzamelen.

Informatie over het voorkomen van roofdiersoorten wordt, o.m. door hen die de informatie origineel hebben verzameld, niet zelden als ‘vertrouwelijk’ beschouwd – bv. uit bezorgdheid opdat het dier niet zou verstoord worden door (goed menende) natuurkijkers, of omdat het mogelijk opzettelijk zou kunnen verstoord of zelfs gedood worden om reden van mogelijke of vermeende schade. Het is dan ook essentieel dat het INBO, als overheidsinstantie die alle mogelijke data zou moeten kunnen integreren, deze vertrouwelijkheid desgevraagd kan garanderen en bewaken.

Het omgaan met gevoelige informatie – bv. de aanwezigheid van een nest jonge wolven – moet daarom binnen een vooraf uitgetekend overlegkader plaatsvinden waarvoor duidelijke afspraken gelden en mogelijke externe communicatie (timing, detaillering,...) vooraf degelijk werd afgetoetst met de eventuele informatiebron (eigenaar, beheerder of rechthebbende van een terrein,...), het INBO, en het beleid (ANB, provinciale overheid, het kabinet van de bevoegde minister,...).

De bevindingen omtrent het voorkomen van wolven in Vlaanderen, zowel van mogelijke rondzwervende als gevestigde dieren, worden gekaderd binnen de zich verder ontwikkelende wolvenpopulatie in de buurlanden.

Voor het beoordelen van waarnemingsdata en het vertalen ervan naar ‘voorkomen en verspreiding’ van wolven in internationaal verband worden dezelfde betrouwbaarheidscriteria gehanteerd als deze die inmiddels internationaal gangbaar zijn. Het gaat om de zogenaamde SCALP-criteria, in oorsprong ontwikkeld binnen het project Status and Conservation of the Alpine Lynx Populations ter beoordeling van lynx-waarnemingen (cf. Molinari-Jobin et al. 2012):

- C1: ‘harde feiten’. Vaststaande, bewezen waarnemingen zoals een dood of gevangen dier, fysiek materiaal gelinkt aan de soort via een wetenschappelijk betrouwbare analyse (bv. genetische bevestiging van haren, prooïrest, uitwerpselen,...), hoogkwalitatief en gegeoreferreed beeldmateriaal (foto, film,...), telemetrie-data.
- C2: als betrouwbaar beoordeelde waarnemingen. Waarnemingen van verifieerbare sporen (prooi, uitwerpselen, prent,...) bevestigd door een deskundige.
- C3: onbevestigde C2-waarnemingen en alle waarnemingen zoals zicht- en hoorwaarnemingen die zonder bijkomend bewijsmateriaal niet kunnen gecontroleerd worden.

Deze criteria zijn de facto analoog aan en compatibel met deze die standaard gebruikt worden bij de INBO-carnivorendatabank, waarbij onderscheid gemaakt wordt in ‘zekere’ (C1 en C2) waarnemingen, en ‘waarschijnlijke’, ‘mogelijke’ of ‘onbepaalde’ waarnemingen (C3). Deze verdere opdeling van het C3-type laat toe op lokale schaal volgens een minder grove waarschijnlijkheidsbeoordeling met de waarnemingen om te gaan.

Daarnaast wordt ook de categorie ‘fout’ (F) gebruikt, ter archivering van waarnemingen die op een of andere manier circuleren en refereerbaar zijn, maar werden nagetrokken en als foutief beoordeeld.

Voor het vertalen van waarnemingen naar mogelijke ‘vestiging’ van wolf kunnen verschillende opties gehanteerd worden volgens een vooropgestelde combinatie van type en aantallen van C1- en C2-waarnemingen gespreid over een jaar en binnen een bepaalde perimeter (zie bv. BfN 2009). Er wordt gesproken over een ‘roedel’ wanneer het gaat om een wolvenpaar met jongen in een vast territorium. Bevindingen op basis van geautopseerde dieren kunnen rechtstreeks een beeld geven van een mogelijke populatietoestand (cf. hoger).

Verder heeft het INBO zich inmiddels ingeschakeld binnen het Europese wolvenconsortium, met specifieke focus op de genetische achtergrond bij de verspreiding en ontwikkeling van de Europese wolvenpopulatie – zie 17.1.

Actie 22. Monitoring

Verdere uitbouw van de INBO-carnivorendatabank als centraliserend monitoringsinstrument voor waarnemingen afkomstig van verschillende sectoren met wie hiertoe regelmatig contact wordt onderhouden, en gekoppeld aan genetische typering van de populatieontwikkeling.

Actie 23. Internationalisering

Verdere uitbouw van de internationale contacten omtrent de populatieontwikkeling van de wolf in West- en Centraal-Europa, in het bijzonder met de buurlanden en met Wallonië, en verdere inschakeling in het CE-wolf consortium.

12.2 Gericht onderzoek

Wereldwijd is de wolf een van de meest bestudeerde roofdiersoorten. De recente herkolonisatie in West-Europese landen en regio's waar de soort sinds meer dan een eeuw werd uitgeroeid, leidt actueel echter tot situaties die lokaal geen voorgaande en ook elders nauwelijks een vergelijkingsbasis kennen (zie bv. Huber et al. 2016). In deze context neemt Vlaanderen zelfs een bijzondere plaats in, als een regio gekenmerkt door een zeer hoge bevolkingsdichtheid (annex verkeersdichtheid) en vaak relatief kleine, sterk versnipperde natuurgebieden.

Middelgrote en grote roofdieren worden klassiek gekenmerkt door territoriaal gedrag over grote leefgebieden. Hun dichtheden zijn daardoor van nature steeds laag en geplafonneerd, terwijl het relatieve belang van een individu in de opbouw van een populatie overeenkomstig groot is. Populatieopbouw is de facto slechts mogelijk op landschapsniveau, zodat onvermijdelijk overlapping met menselijke bewoning in Vlaanderen manifest aan de orde is. Dit is a fortiori het geval voor de wolf.

Welke potentie de wolf heeft om zich in Vlaanderen te vestigen en zich voort te planten is momenteel niet duidelijk. Het beschikbaar zijn van een voldoende groot rustgebied – zoals i.c. de regio van het militair gebied in en nabij Leopoldsburch – lijkt een noodzakelijke randvoorwaarde te zijn. Vandaaruit kan een ruimer leefgebied (i.e. voedselgebied) – 's nachts – naar believen geëxploiteerd worden. Hoe groot dergelijke rustgebieden minimaal dienen te zijn voor succesvolle vestiging en mogelijke voortplanting, is momenteel geheel onduidelijk. Het valt daarbij ook niet uit te sluiten dat wolven hun gedrag en levenswijze in dichtbevolkte regio's in de toekomst enigszins kunnen aanpassen, waarbij gaandeweg een ruimer areaal in aanmerking komt voor effectieve rekolonisatie.

In de context van de actuele rekolonisatiegolf, is het aangewezen dit proces maximaal te volgen en te documenteren. De basis daartoe is de (passieve en actieve) monitoring, gekoppeld aan de genetische typering van de populatieontwikkeling in internationaal verband en eventueel aan het uitvoeren van autopsies op dode exemplaren (zie 12.1).

In het kader van de actieve monitoring kan geopteerd worden om gericht sporen van aanwezigheid te zoeken, waaronder uitwerpselen. Behalve mogelijke genetische analyse (bij verse uitwerpselen), kan hiermee ook een oriënterend beeld verkregen worden van het menu van de lokale wolf (wolven). Een mogelijke vraag die daarbij aan de orde komt is bv. in welke mate wolven een impact kunnen uitoefenen op (verwilderde en zwervende) huiskatten – een context die vermoedelijk vrij specifiek is voor de historisch gegroeide ruimtelijke ordening in Vlaanderen (cf. Van Den Berge 2009, 2011).

Verder is het duidelijk dat telemetrisch onderzoek, i.c. met gps-zender, een gedetailleerd beeld kan genereren van het terreingebruik van individuele dieren en hun mogelijke dispersie. Analyse van dergelijk terreingebruik levert o.m. voorbeelden van preferenties inzake voedselgebieden (draagkracht naar duurzaam voedselaanbod, d.i. aan wilde fauna), van verplaatsingen doorheen een landschap, en van het type dagrustplaatsen. Om deze redenen is het wenselijk de nodige apparatuur operationeel ter beschikking te hebben voor het geval zich een kans voordoet een wolf met een gps-zender uit te rusten.

Actie 24. Gericht onderzoek

Vanuit INBO, maximaal opvolgen en documenteren van de (mogelijke) rekoloniesatiegolf van de wolf in Vlaanderen, met onderzoek naar de voedselkeuze, grootte van leefgebieden, gedrag, impact op andere (wilde) dieren, enz.

13 Bescherming en instandhouding

De wolf geniet zowel een soortbescherming als gebiedsbescherming (zie 7). Het is bijgevolg noodzakelijk in dit kader ook concrete acties uit te werken.

13.1 Bescherming van individuen

Een maatschappelijk draagvlak is in eerste instantie belangrijk voor de bescherming van de wolf. De bescherming begint immers bij sensibilisatie, in combinatie met een actief beleid rond goede preventieve maatregelen om schade te voorkomen (zie 11.1) en een goed systeem van schadevergoedingen (zie 11.2). Het vermijden van het ontstaan van hybriden is ook een belangrijk actiepunt, alsook de omgang met zogenaamde probleemwolven – dit zijn wolven die zich (potentieel) gevaarlijk gedragen tegenover mensen.

De Europese wolf valt als beschermde diersoort onder de bepalingen van het Soortenbesluit, waarvan de handhavingsbevoegdheid toebehoort aan de Natuurinspectie van het ANB.

Actie 25. Sensibilisatie in functie van bescherming.

-Wolvenplan zelf (= een vorm van proactief beleid)

-Informatiefilmpjes, brochures, website,..... (zie ook 9, Communicatie). Specifiek kan ook gecommuniceerd worden om zeker geen wolven te voederen om te vermijden dat ze minder schuw worden van de mens.

▪ Hybriden

Hybriden tussen wolven en honden (zie 8.5.5 en 17.1.3) zijn eveneens beschermd onder artikel 10 van de Europese verordening nr. 1497/2003. Er moet een bijzondere afwijking aangevraagd worden om hybriden te verwijderen. De beslissing om over te gaan tot het verwijderen van hybriden en de uitvoering ervan is de verantwoordelijkheid van de overheid (ANB en INBO). Dit is niet zonder problemen, gelet op de wezenlijke bedreiging die hybridisatie stelt voor de integriteit van het Europese wolvenbestand. Voor dergelijke hybriden is daarom een aangepast werkkader gewenst, waarin maatregelen worden uitgewerkt die genomen kunnen worden tegen het ontstaan van hybriden en bij het opduiken van een recente hybridewolf, d.i. een dier waarvan de rechtstreekse ouder of grootouder met zekerheid een hond is.

Actie 26. Opmaak en operationaliseren van een werkkader hybriden, met maatregelen zoals:

-Loslopende honden vermijden (sensibilisatie hondeneigenaars).

-In geval van verwilderde honden: onmiddellijk ingrijpen en verwijderen uit de natuur. Ook bij loslopende honden waarover onduidelijkheid is (wie is de eigenaar) moet snel ingrijpen mogelijk worden.

- Houden van hybriden in gevangenschap aan banden leggen.
- Staalname voor genetische monitoring in functie van hybridisatie (i.s.m. Europese partners).
- In geval van zekere vaststelling van onmiskenbare recente hybriden, deze zo snel mogelijk verwijderen uit de natuur (conform Guidelines for population level management plans for large carnivores in Europe). Ook al is dit slechts symptoombestrijding en kan men op basis van zicht niet altijd zien of het hybriden betreft of niet (Lorenzini et al. 2014). Genetische identificatie op basis van sporen (haren, urine, uitwerpselen,...) is wel mogelijk.

▪ **Probleemwolven**

Probleemwolven (zie ook 8.5.1) zijn wolven die niet schuw zijn ten aanzien van mensen en de menselijke omgeving, en zich tegelijk ook (potentieel) gevaarlijk gedragen tegenover mensen. Dit zijn dieren waarvoor in extremis een verwijdering uit de natuur moet worden gerealiseerd. Een werkkader voor probleemwolven is voorlopig nog niet (voldoende) uitgewerkt, terwijl het onderwerp wel heel bepalend zou kunnen blijken voor het draagvlak van de soort. In het werkkader kunnen maatregelen worden uitgewerkt die genomen kunnen worden bij het opduiken van een probleemwolf.

Actie 27. Opmaak en operationaliseren van een werkkader rond probleemwolven.

13.2 Instandhouding in Vlaanderen

Het waarborgen van een gunstige staat van instandhouding van de wolf in Vlaanderen, kan niet los gezien worden van de bronpopulaties in de buurlanden (zie 13.3). Toch kan het wettelijk verplicht zijn om nieuwe speciale beschermingszones aan te wijzen en instandhoudingsdoelstellingen vast te leggen voor bestaande of nieuwe zones. In Vlaanderen zelf kunnen los daarvan natuurlijk ook diverse acties ondernomen worden zoals aanpassingen aan beheer(plannen) en ontsnippering.

▪ **Beheer en bescherming van gebieden**

Globaal gezien moeten de gekende voortplantingsplaatsen en de directe omgeving effectief op het terrein zoveel mogelijk veilig gesteld te worden, bijvoorbeeld door een aanpassing van recreatie, verkeersintensiteit en -snelheid.

Ervaringen uit het buitenland leren dat wolven zich doorgaans ook vestigen en perfect weten te handhaven in gebieden waar gejaagd wordt. Vestiging van wolf zal dus geen directe aanleiding geven tot schrappen van jachtmogelijkheden. Het is wel aangewezen om lokaal met de jagers afspraken te maken, bijvoorbeeld met het oog op monitoring, doorgeven van waarnemingen, in overleg bepalen van een rustzone rond een wolvenhol met jongen, enz.

In 7.3 hebben we al het juridisch kader beschreven voor gebiedsbescherming, met name de eventuele aanwijzing van nieuwe speciale beschermingszones en vastlegging van instandhoudingsdoelstellingen. De aanwezigheid van wolf in Vlaanderen wordt door het INBO opgevolgd via wetenschappelijk onderzoek en monitoring (zie 12). Dat zal uitwijzen of zich effectief een populatie wolf vestigt en aldus voldaan wordt (of niet) aan de criteria voor aanwijzing van speciale beschermingszones en vastlegging van instandhoudingsdoelen.

Als aan de criteria wordt voldaan, zal het INBO dit rapporteren en aanbevelingen geven voor de nodige stappen. Wolvin Naya bevindt zich momenteel (anno 2018) in een bestaande speciale beschermingszone (BE2200029 Vallei- en brongebieden van de Zwarte beek, Bolliserbeek en Dommel met heide- en vengebieden¹⁹). Indien uit het onderzoek blijkt dat aan de criteria voldaan is maar een afbakening van bijkomende speciale beschermingszones niet nodig is, kan ook het bestaande aanwijzingsbesluit voor dit bestaande gebied uitgebreid worden met instandhoudingsdoelen voor de wolf.

Actie 28. Eventueel aangepast beheer en bescherming van gebieden.

▪ **Ontsnippering**

De nood aan functionele natuurverbindingen speelt niet enkel voor wolf en is ook voor andere soorten cruciaal om tot leefbare populaties te komen in Vlaanderen en/of de effecten van versnippering zoveel mogelijk te beperken.

Zowel op vlak van planning als op vlak van uitvoering werd hier de voorbije jaren al geïnvesteerd, ook in de buurt van het gebied waar wolvin Naya zich (voorlopig in 2018) heeft gevestigd²⁰. De realisatie van ecoducten of aangepaste bruggen springt daarbij het meest in het oog. Dergelijke grote eco-infrastructuren maken essentieel onderdeel uit van een ruim pakket aan ontsnipperingsmaatregelen die op hun beurt weer het resultaat moeten zijn van een grondige analyse van de lokale versnipperingsproblematiek. Waar mogelijk kunnen aanvullende ontsnipperingsmaatregelen uitgevoerd worden, of lopende initiatieven aangepast.

---

¹⁹ <https://www.natura2000.vlaanderen.be/gebied/zwarte-beek>

²⁰ We kunnen bijvoorbeeld verwijzen naar het Life-project OZON dat specifiek inzet op natuurverbindingen in en rond het Zoniënwoud en de studieopdracht voor het eco-recreaduct over de N75 in het Nationaal Park Hoge Kempen die dit voorjaar van 2018 opstart. Concreet voor de gebieden waar de wolvin Naya zich momenteel (anno voorjaar 2018) ophoudt, werd door het partnership Bosland een zeer gedetailleerd ontsnipperingsplan uitgewerkt. De realisatie van het wilddetectiesysteem ter hoogte van de Kamperbaan, maar ook eco-infrastructuren om de N71 overbrugbaar te maken, zijn omvangrijke maatregelen die belangrijke barrières moeten overbruggen. Er is ook een oefening bezig voor de uitbreiding van het Nationaal Park Hoge Kempen en daar komt ontsnippering ook aan bod. Zo wordt er werk gemaakt van de voorbereiding van de aanbesteding van een ecovallei onder de N771 (vlak bij de plek waar de 'tweede wolf' werd doodgereden), van een wilddetectiesysteem op de N73 in Bosland (waar Naya deze weg begin 2018 heeft overgestoken) en over een ecoduct over de N73 in Bosland (ook in de buurt waar Naya deze weg heeft gekruist).

De Vlaamse overheid heeft in samenwerking met het VITO in 2016 een Ontsnipperingstool gemaakt (van der Meulen et al. 2016, Everaert 2017). De coördinatie hiervan, werd uitgevoerd vanuit de Ontsnipperingswerkgroep waar verschillende overheidsdiensten in zetelen. De tool is een praktisch inzetbaar software-instrument met GIS-analyse dat een modelmatige aanpak biedt om gebieden langs verkeersinfrastructuur in Vlaanderen te ontsnipperen. Het instrument werd al een eerste keer toegepast; er werd een zogenaamde eerste 'run' uitgevoerd voor heel Vlaanderen.

Deze run bestaat uit deelruns voor verschillende soorten en soortgroepen, met als resultaat diverse prioritaire punten voor ontsnippering. De mogelijkheid voor nieuwe runs van de tool in de toekomst zal onderzocht worden. Op basis van een analyse van de resultaten uit de eerste run werden enkele suggesties geformuleerd voor verder onderzoek en updates (Everaert 2017). Voor de uiteindelijke exacte plaats van maatregelen is een meer gedetailleerde lokale analyse steeds aangewezen, ook gebaseerd op bestaande studies en kennis van lokale experten.

Er bestaan bijvoorbeeld heel wat bruikbare lokale tot regionale ontsnipperingsstudies voor de meeste Vlaamse autosnelwegen en bevaarbare kanalen. Hoewel deze studies niet overal actueel meer zijn, bevatten ze een beoordeling van diverse signaalsoorten, een landschapsanalyse, de gegevens aan verkeersslachtoffers en de technische mogelijkheden.

Momenteel wordt door diverse overheidsdiensten (coördinatie Ontsnipperingswerkgroep) ook gewerkt aan de ontwikkeling van een 'Meerjarenprogramma Ontsnippering'. Het is aangewezen om dergelijk programma in overleg met diverse actoren zo optimaal mogelijk uit te werken, bijvoorbeeld naar analogie met Nederland²¹.

Ontsnippering moet sowieso in zijn geheel bekeken worden, een toppredator als wolf is daar een deel van.

Actie 29. Ontsnipperingsmaatregelen voor alle gevoelige soorten verder stimuleren binnen het reguliere beleid.

13.3 Instandhouding van bronpopulaties in de buurlanden

Naar verwachting zal het aantal wolven in Vlaanderen niet de drempelwaarde bereiken voor een op zich staande, levensvatbare populatie. Dieren die zich in Vlaanderen vestigen en voortplanten zullen de facto deel uitmaken van een metapopulatie waarvan het areaal zich uitstrekt over meerdere buurlanden.

Het definiëren en waar mogelijk veilig stellen van evidente, belangrijke verbindingen met de 'bronpopulaties' (Duitsland, Wallonië, Frankrijk), inclusief de gewenste optimale bescherming van die bronpopulaties, dient onderdeel te zijn van één of meer grensoverschrijdende wolvenplannen. Het opstellen van dergelijke plannen wordt sterk aanbevolen door zowel de Europese Commissie als het Permanent Comité van het Verdrag van Bern (Linnel et al. 2008).

Actie 30. Samenwerking met de buurlanden en -regio's.

---

²¹ Meerjarenprogramma Ontsnippering Nederland, www.mjpo.nl

14 Rollen en samenwerking

Bij de opmaak van dit wolvenplan werd bilateraal overleg georganiseerd met de voornaamste belanghebbenden met betrekking tot de aanwezigheid van wolven in Vlaanderen (zie tabel 3).

Tijdens deze overlegronde werd, op basis van het ontwerpplan dat op dat ogenblik ter beschikking was, belangrijke input bekomen met het oog op het verder uitwerken van een resultaatgericht plan dat maximaal rekening houdt met de specifieke Vlaamse situatie en de noden vanuit diverse geledingen binnen onze samenleving. Aangezien elk van deze actoren beschikt over een eigen werking, expertise en communicatiekanalen, werd eveneens gepeild naar de mogelijke bijdrage die zij kunnen leveren tijdens de implementatie van het wolvenplan.

Tabel 3: Belanghebbenden betrokken tijdens bilaterale overlegronde (aangeduid met *).

Sector	Organisatie	Betrokkenheid
Beleving	Ambrassade*	Communicatie
Beleving	Lokale en regionale jeugdverenigingen	Communicatie
Begrazing	Vereniging Ecologische begrazing*	Communicatie, conflictbeheer
Defensie	Defensie	Communicatie, terreinwerking
Jacht	Hubertusvereniging Vlaanderen*	Communicatie, conflictbeheer, terreinwerking, monitoring
Jacht	WBE's	Communicatie, conflictbeheer, terreinwerking, monitoring
Landbouw	Boerenbond* en landelijke gilden	Communicatie, conflictbeheer
Landbouw	Algemeen boerensyndicaat (ABS)*	Communicatie, conflictbeheer
Landbouw	Vzw Vlaamse schapenhouderij*	Communicatie, conflictbeheer
Lokale overheden	VVSG*	Communicatie en conflictbeheer
Lokale overheden	gemeenten met wolf	Communicatie, conflictbeheer, terreinwerking
Lokale overheden	VVP*	Communicatie en conflictbeheer
Lokale overheden	provincies met wolf	Communicatie, conflictbeheer, terreinwerking
Natuur	WWF België*	Communicatie, terreinwerking, monitoring
Natuur	Vogelbescherming Vlaanderen vzw*	Communicatie
Natuur	Natuurpunt vzw*	Communicatie, terreinwerking, monitoring
Natuur	Landschap vzw*	Communicatie, monitoring
Natuur	Lokale natuurorganisaties	Communicatie, terreinwerking, monitoring
Natuur	Regionale landschappen	Communicatie, conflictbeheer
Pers	lokale en nationale pers	Communicatie
Politie	Lokale politiediensten	Communicatie, conflictbeheer
Privaat beheer	Landelijk Vlaanderen*	Communicatie, conflictbeheer, terreinwerking, monitoring
Vlaamse overheid	VLM, VMM, AWV, L&V, ...	Communicatie, terreinwerking

Onder dit hoofdstuk geven wij de globale samenwerkingsstructuur die hiervoor wordt opgezet en de algemene conclusies op vlak van inbreng van de betrokken actoren. Op basis hiervan zal deze bijdrage in samenspraak en stap voor stap worden ingevuld via de te nemen acties.

14.1 Platform wolf

Meerdere actoren benadrukten het belang van een gezamenlijke opvolging van de implementatie van het wolvenplan. De aanwezigheid van wolven is nieuw voor onze samenleving en het is belangrijk om de ontwikkelingen die zich voordoen en de uitvoering van de acties samen te kunnen opvolgen. Op deze manier kan onze samenleving in maximale samenspraak kennis opbouwen rond het samenleven met wolven. De ervaringen in het buitenland tonen daarbij overduidelijk dat een wolvenplan een document is dat meermaals geactualiseerd kan worden. Naarmate meer acties worden uitgevoerd en op basis van ontwikkelingen op het terrein evolueren de inzichten en kan het plan stelselmatig worden bijgesteld. Om dit planmatig aan te pakken wordt een 'platform wolf' opgestart waarin de diverse doelgroepen worden uitgenodigd die ook in de consultatieronde werden betrokken. Concreet wordt met de volgende samenstelling van start gegaan:

- Vanuit de sector Beleving: Ambrassade,
- Vanuit de sector Begrazing: Vereniging Ecologische Begrazing,
- Vanuit de sector Jacht: Hubertusvereniging Vlaanderen,
- Vanuit de sector landbouw: Boerenbond en landelijke gilden, Algemeen Boerensyndicaat, vzw Vlaamse Schapenhouderij,
- Vanuit lokale overheden: VVSG en VVP,
- Vanuit de sector natuur: WWF België, Natuurpunt vzw, Landschap vzw, Vogelbescherming Vlaanderen vzw,
- Vanuit privaat beheer: Landelijk Vlaanderen,
- Vanuit de Vlaamse overheid: ANB, INBO en Departement L&V.

De samenstelling en wijze van vertegenwoordiging worden verder in samenspraak bepaald. Als bijlage (zie 17.4) is een contactlijst opgenomen met de contactgegevens voor elk van de bovenstaande actoren.

Doel van dit overlegplatform is om gezamenlijk in te staan voor de opvolging van de implementatie van het wolvenplan. Dit platform kan tevens voorstellen tot actualisatie en bijsturing formuleren op basis van de ontwikkelingen in Vlaanderen en/of in het buitenland. Na de goedkeuring van het wolvenplan wordt dit platform bijeengebracht voor opstart van de acties. Het platform wordt minstens eenmaal per jaar samengeroepen in de periode november-januari met het oog op het evalueren van het voorbije werkjaar en de planning voor het volgende jaar. Indien de ontwikkelingen op het terrein of de voortgang van de acties dit vereisen, kan het forum frequenter bijeenkomen. Het voorzitterschap en secretariaat worden opgenomen door het ANB. Rapportering over de voortgang gebeurt jaarlijks aan de bevoegde minister. Eventuele wijzigingen aan het plan worden eveneens aan de minister ter beslissing voorgelegd.

Binnen de schoot van dit overlegplatform worden, al dan niet tijdelijk, afzonderlijke werkgroepen opgestart voor acties of thema's die een specifiek ontwikkeltraject vereisen. Een concreet voorbeeld hiervan betreft het thema schadepreventie. Hierover kunnen meerdere actoren een belangrijke bijdrage leveren, zowel op vlak van technische uitwerking en communicatie, als op vlak van praktische terreinuitvoering. De opdrachtformulering, opstart en opvolging van de werkgroepen gebeurt in het overlegplatform. Het trekkerschap hiervan wordt bepaald op basis van de inhoud van de opdracht.

Actie 31. Opstart en operationaliseren van Platform wolf en werkgroepen.

14.2 Rolverdeling

In hoofdstuk 9 werd reeds een overzicht gegeven van de specifieke betrokkenheid van elk van de actoren op basis van tabel 2. Op basis van het bilateraal overleg met elk van de actoren werden de mogelijke rollen en bijdragen een eerste maal verder verfijnd. We geven hiervoor een korte weergave per thema. Verscheidene punten zitten vervat in de uitwerking van concrete acties en hiervoor werd afgesproken dit verder concreet te maken bij de start van de implementatie.

▪ **Communicatie en voorlichting**

Alle actoren beschikken over eigen communicatiekanalen. Verscheidene organisaties beschikken zelf ook over materiaal en een eigen werking rond wolf (zie hoofdstuk 9) van waaruit relevante kennis en informatie kan worden ingebracht. Tijdens het bilateraal overleg met elk van de actoren werden eerste afspraken gemaakt over de samenwerking met het oog op het realiseren van een doelgerichte communicatie. Vanuit de Vlaamse overheid zal gezorgd worden voor basismateriaal (teksten, fotomateriaal, presentaties, ...). In samenspraak met de actoren worden deze vervolgens op maat gemaakt en ingezet voor elk van de specifieke doelgroepen.

Communicatie-acties ter attentie van de jeugdsector gebeuren met het oog op het voorlichten van kampeerverblijven die zich bevinden in wolvengebied. De Ambrassade biedt daarbij aan om als tussenpersoon op te treden en de aangeleverde teksten zo nodig aan te passen en vervolgens via de juiste kanalen lokaal te verspreiden. Vanuit de jeugdsector wordt aangegeven dat in de eerste plaats lokale voorlichting aan de orde is, waarbij verantwoordelijken van jeugdverblijven en kampplaatsen worden geïnformeerd in de regio's waar wolven aanwezig zijn.

Met de meeste andere actoren werd een vergelijkbare aanpak afgesproken, met belangrijk verschil dat een gerichte communicatie naar de specifieke doelgroepen ook op Vlaams niveau als belangrijk wordt aangestipt. Elke organisatie beschikt over eigen kanalen om op Vlaams niveau te communiceren en de eigen doelgroep(en) voor te lichten. Deze worden ter beschikking gesteld voor communicatie-initiatieven kaderend in het wolvenplan.

Het gaat daarbij om tijdschriften, websites, digitale nieuwsbrieven enz. Vooral de natuurorganisaties zetten aanvullend ook in op voorlichting, vorming en sensibilisatie van zowel de meer gespecialiseerde natuurliefhebber als het bredere geïnteresseerde publiek via organisatie of medewerking aan studiedagen, webinars, organisatie van wolvenstages, etc.

Een bijzondere rol nemen VVSG en VVP in, als koepelorganisatie voor de steden en gemeenten, respectievelijk de provincies. Lokale besturen zijn veelal het eerste aanspreekpunt voor burgers. Het is belangrijk om te voorzien in de nodige ondersteuning en documentatie. Wanneer wolven zich in de toekomst, tijdelijk of permanent, in grotere regio's ophouden kunnen lokale ontwikkelingen of voorvallen een snelle communicatie-actie vereisen. De communicatiekanalen van de beide koepelorganisaties staan ter beschikking waar deze een meerwaarde kunnen bieden.

▪ **Conflictbeheer**

Tijdens de bilaterale overleggronde werd het belang van een goede preventie door alle partijen benadrukt. Preventie begint bij degelijke voorlichting (zie hoger), maar heeft eveneens betrekking op de uitvoering en opvolging van maatregelen op het terrein. Zowel de landbouw- als natuurorganisaties doen het aanbod om mee te werken aan de uitwerking van de preventieve maatregelen op maat van de Vlaamse context. Ook de uitvoering op het terrein vraagt tijd en middelen. Bij vastgestelde schadegevallen is daarbij een snelle respons vereist omwille van het risico op herhaling en daardoor gewenning. Natuurpunt stelt voor om te onderzoeken of samenwerking mogelijk is met lokale vrijwilligers om schadelijders te helpen bij de praktische uitvoering van preventieve maatregelen op het terrein. Dit wordt nader onderzocht in het kader van het wolvenplan en in overleg tussen de betrokken actoren. Hierbij wordt ingespeeld op de ontwikkelingen op het terrein (zie ook 11.1). Indien zich ondanks de preventie maatregelen en communicatie een urgentie voordoet, kan het overlegplatform ad hoc bijeengeroepen worden voor eventuele dringende afstemming en afspraken.

▪ **Monitoring en registratie van waarnemingen**

Voor de organisatie van wetenschappelijke monitoring en meldpunten verwijzen we naar hoofdstuk 12.

Meerdere actoren hebben aangegeven dat zij een bijdrage kunnen leveren aan het verzamelen van waarnemingen van wolf of sporen. In eerste instantie betreft het hier vrijwilligers van de natuurorganisaties en lokale jagers, maar uiteraard ook lokale landbouwers. In samenspraak worden hiervoor de nodige richtlijnen uitgewerkt en gecommuniceerd, verwijzend naar de voorziene meldpunten (zie actie in 10.1).

▪ **Terreinwerking**

Verscheidene actoren zijn ook actief als beheerder van natuurterreinen. Ten gevolge van de sterke eigendomsversnippering die zich voordoet in de Vlaamse open ruimte, is het zeer waarschijnlijk dat meerdere eigenaars en beheerders tegelijk geconfronteerd zullen worden met de aanwezigheid van wolf. Wanneer gezamenlijke initiatieven vereist zijn voor bijvoorbeeld het voorzien van informatieborden voor recreanten of met het oog op de aanleg van rasters langs wegen, dan worden hiervoor de lokale partijen samengebracht. In veel gevallen kan hiervoor gebruik gemaakt worden van gebiedsgerichte projecten zoals Bosland, Nationaal Park Hoge Kempen, Wijers, Grenspark De Zoom – Kalmthoutse heide,.. maar ook lokale samenwerking in het kader van geïntegreerde natuurbeheerplannen of uitvoeringsgerichte projecten zoals Life- en Interregprojecten, etc. Indien zich hier specifieke en bijkomende afspraken opdringen, wordt dit binnen de schoot van het overlegplatform verder opgenomen.

15 Bundeling van de voorgestelde acties

De voorgestelde acties uit de hoofdstukken 9 tot 14 worden hieronder samengevat met vermelding van timing en trekker.

Acties	Timing	Trekker
Communicatie		
Actie 1. Afspraken mbt doorverwijzingen en relaties websites	2018	ANB
Actie 2. Themalijst en kalender communicatie - initiatieven	Continu	ANB
Actie 3. Standaardteksten pers	2018	ANB
Actie 4. De wolf in beeld, film en fotomateriaal ten behoeve van sensibilisering	2018-2019	ANB
Actie 5. Communicatiepakket voor lokale communicatie uitwerken en gericht ter beschikking stellen van de diverse actoren (themateksten, standaardteksten, ...). Deze bevatten iets meer praktische informatie over eventuele conflictsituaties	In 2018 prioriteiten lijst maken en dan stap voor stap uitwerken	ANB
Actie 6. Terreinborden ontwikkelen en plaatsen voor natuur- en bosbezoekers	2018-2019	ANB
Actie 7. Inspiratielijst met aanvullende communicatie-initiatieven	2018	ANB
Actie 8. Wolvenstudiereis 'Samenleven met wolven' als leermoment voor alle geïnteresseerde actoren samen	Te bepalen	Te bepalen
Actie 9. Wat Als- en infofiches voor specifieke actoren rond specifieke thema's	In 2018 prioriteitenlijst maken en dan stap voor stap uitwerken	ANB
Actie 10. Actorspecifieke informatie-avonden	Te bepalen	Te bepalen
Vaststelling en beoordeling van mogelijke waarnemingen en schadegevallen		
Actie 11. Kenbaar maken en informatieverstrekking via meldpunt(en)	Continu	INBO en ANB
Actie 12. Actualiseren en verspreiden van informatie en aanbevelingen rond het beoordelen van sporen van een mogelijke wolf	Continu	INBO
Actie 13. Actualiseren en verspreiden van informatie en aanbevelingen rond het beoordelen van mogelijke waarnemingen van een levende wolf	Continu	INBO
Actie 14. Actualiseren en verspreiden van informatie en aanbevelingen rond het beoordelen van een mogelijke vondst van een dode of gewonde/zieke wolf	Continu	INBO
Actie 15. Optimalisatie van het operationaliseren van een veldteam van INBO- of ANB-medewerkers en eventueel daartoe opgeleide vrijwilligers om ter plaatse vaststellingen te doen rond mogelijke schadegevallen	In uitvoering en continu	INBO

Actie 16. Permanent aftoetsen en zo nodig actualiseren van het stappenplan met protocol voor vaststellingen en DNA staalnames bij mogelijke schadegevallen	Continu	INBO
Schadepreventie en -vergoeding		
Actie 17. Uitrollen van voor Vlaamse schapenhouders haalbare en effectieve maatregelen ter bescherming van schaapskuddes	2018-2019 en continu	ANB
Actie 18. Opstellen van een werkkader voor op vee gespecialiseerde wolven	2018-2019 en continu	ANB
Actie 19. De (eventuele) opname van preventieve maatregelen in de code-van-goede-praktijk ter uitvoering van het Soortenschadebesluit	2018 en continu	ANB
Actie 20. Een wijziging van het Soortenschadebesluit door het schrappen van de voorwaarde tot het hebben van een landbouwnummer (voor schade aan voor de landbouw nuttige dieren)	2018 (uitgevoerd)	ANB
Actie 21. Een wijziging van het Soortenschadebesluit door het schrappen van het risico voor schade veroorzaakt door wolf of door lynx	2018 (uitgevoerd)	ANB
Wetenschappelijk onderzoek		
Actie 22. Monitoring	Continu	INBO
Actie 23. Internationalisering	Continu	INBO
Actie 24. Gericht onderzoek	Continu en tijdelijk	INBO
Bescherming en instandhouding van de wolf		
Actie 25. Sensibilisatie in functie van bescherming	2018-2019 en continu	ANB-INBO
Actie 26. Opmaak en operationaliseren van een werkkader hybriden	2018-2019 en continu	ANB-INBO
Actie 27. Opmaak en operationaliseren van een werkkader rond probleemwolven	Continu	ANB-INBO
Actie 28. Eventueel aangepast beheer en bescherming van gebieden	Continu	ANB-INBO
Actie 29. Ontsnipperingsmaatregelen voor alle gevoelige soorten verder stimuleren binnen het reguliere beleid	Continu	Diverse
Actie 30. Samenwerking met de buurlanden en -regio's	Continu	ANB-INBO
Rollen en samenwerking		
Actie 31. Opstart en operationaliseren van Platform wolf en werkgroepen	2018-2019 en continu	ANB

16 Referenties

Åkesson M., Liberg O., Sand H., Wabakken P., Bensch S., Flagstad Ø. (2016). Genetic rescue in a severely inbred wolf population. *Molecular Ecology* 25:4745-4756.

Álvares F., Barroso I., Espírito-Santo C., Ferrão da Costa G., Fonseca C., Godinho R., Nakamura M., Petrucci-Fonseca F., Pimenta V., Ribeiro S. et al. (2015). Situação de referência para o Plano de Ação para a Conservação do Lobo-ibérico em Portugal. Lisboa.

Behr D.M., Ozgul A., Cozzi G. (2017). Combining human acceptance and habitat suitability in a unified socio-ecological suitability model: a case study of the wolf in Switzerland. *Journal of Applied Ecology* 54(6):1365-2664.

Boitani L. (1983). Wolf and dog competition in Italy. *Acta Zoologica Fennica* 174:259-264.

Boitani L. (2000). Action Plan for the conservation of the wolves (*Canis lupus*) in Europe. Strasbourg: Council of Europe, Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats (Bern Convention). 84 p.

Bruinderink G., Lammertsma D.R. (2013). Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland; versie 2.0. Wageningen, Alterra Wageningen UR, Alterra-rapport 2486.

Bruinderink G., Lammertsma D.R., Hoon C., Krufft A. & Lanfers R. (2013). De komst van de wolf in Nederland; Verslag van de workshop gehouden op 8 november 2012. Wageningen, Alterra, Alterra-rapport 2403.

Bundesamt für Naturschutz (BfN) (2009). Monitoring van Großraubtieren in Deutschland – BfN-Skripten 251, Bonn, Bad Godesberg 2009.

Casaer J., Van Herzele A., Aarts N. (2016). Vlaamse debatcultuur bemoeilijkt constructieve samenwerking bij zoogdierbeheer. *Zoogdier* 27(2):3-5.

Ciucci P, Lucchini V, Boitani L, Randi E. (2003). Dewclaws in wolves as evidence of admixed ancestry with dogs. *Can J Zool.* 81:2077–2081.

De Groot A., Nowak C., Skrbinšek T., Andersen L., Aspi J., Fumagalli L., Godinho R., Harms V., Jansman H., Liberg O., Marucco F., Mysłajek R., Nowak S., Pilot M., Randi E., Reinhardt I., Śmietana W., Szweczyk M., Taberlet P., Muñoz-Fuentes V. (2016). Decades of population genetic research reveal the need for harmonization of molecular markers: The grey wolf *Canis lupus* as a case study. *Mammal Review* 46:44-59.

Drenthen M. (2006). Understanding the meaning of wolf resurgence. Ecosocial and landscape hermeneutics. In: Tonnessen M., Oma K., Rattasepp S. (editors). *Thinking about animals in the age of the Anthropocene*. Lexington Books, pp. 109-126.

Drenthen M. (2015). De wolf en de dierenvriend. In: Becker M., Brugmans E., Hermsen J. (editors). *Rondom Vriendschap Filosofische beschouwingen (Liber amicorum voor Paul van Tongeren)* p: Uitgeverij Klement. p 144-162.

Elchardus M. (2007). *Sociologie, een inleiding*: Pearson Benelux B.V.

Eskens J., Vettenburg N. (2013). Schapenhouderij - Vakkundig 2. Technische brochure. Depotnummer D/2013/2341/216. Departement Landbouw en visserij, afdeling duurzame landbouwontwikkeling.

Espirito-Santo C., Petrucci-Fonseca F. (2016). Ecotourism as vehicle of information for Iberian wolf conservation in Beira Interior-Central Portugal. The IV Iberian Wolf Congress, October 2016 in Castelo Branco, Portugal.

Everaert J. (2017). Advies over de resultaten uit de OntsnipperingsTool. – Adviezen van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, INBO.A.3519.

Galaverni M., Caniglia R., Pagani L., Fabbri E., Boattini A., Randi E. (2017). Disentangling Timing of Admixture, Patterns of Introgression, and Phenotypic Indicators in a Hybridizing Wolf Population. *Molecular Biology and Evolution* 34:2324-2339.

Gazzola A., Capitani C., Mattioli L., Apollonio M. (2008). Livestock damage and wolf presence. *Journal of Zoology* 274:261-269.

Godinho R., Llaneza L., Blanco J.C., Lopes S., Álvares F., Garcia E.J., Palacios V., Cortés Y., Talegon J., Ferrand N. (2011). Genetic evidence for multiple events of hybridization between wolves and domestic dogs in the Iberian Peninsula. *Molecular Ecology* 20(24):5154-5166.

Heberlein T.A., Ericsson G. (2008). Public attitudes and the future of wolves *Canis lupus* in Sweden. *Wildlife Biology* 14(3):391-394.

Hindrikson M., Männil P., Ozolins J., Krzywinski A., Saarma U. (2012). Bucking the Trend in Wolf-Dog Hybridization: First Evidence from Europe of Hybridization between Female Dogs and Male Wolves. *PLOS ONE* 7(10):e46465.

Hindrikson M., Remm J., Pilot M., Godinho R., Stronen A.V., Baltrunaite L., Czarnomska S.D., Leonard J.A., Randi E., Nowak C., Akesson M., Lopez-Bao J.V., Alvares F., Llaneza L., Echegaray J., Vila C., Ozolins J., Rungis D., Aspi J., Paule L., Skrbinsek T., Saarma U. (2017). Wolf population genetics in Europe: a systematic review, meta-analysis and suggestions for conservation and management. *Biological Reviews* 92:1601-1629.

Huber J., von Arx M., Bürki R., Manz R., Breitenmoser U. (2016). Wolves living in proximity to humans – KORA Bericht Nr. 76.

Kaartinen S., Luoto M., Kojola I. (2009). Carnivore-livestock conflicts: determinants of wolf (*Canis lupus*) depredation on sheep farms in Finland. *Biodiversity and Conservation* 18(13):3503.

Karlsson J., Sjöström M. (2007). Human attitudes towards wolves, a matter of distance. *Biological Conservation* 137(4):610-616.

Klees D., van Maanen E., Linnartz L., Drenthen M., van der Weide M. (2015). De wolf terug? Eng of vervelend? Utrecht/Antwerpen: Kosmos Uitgevers.

Koordinierungsstelle für den Braunbären, Luchs und Wolf (2012). Wolfsmanagement in Österreich. Grundlagen und Empfehlungen. Forschungsinstitut für Wildtierkunde und Ökologie, Veterinärmedizinische Universität Wien.

Kopaliani N., Shakarashvili M., Gurielidze Z., Qurkhuli T., Tarkhnishvili D. (2014). Gene Flow Between Wolf and Shepherd Dog Populations in Georgia (Caucasus).

- Lemaire T. (2017). *Onder dieren: voor een diervriendelijker wereld*. Ambo/Anthos B.V.
- Lescureux N., Linnell J.D.C. (2014). Warring brothers: The complex interactions between wolves (*Canis lupus*) and dogs (*Canis familiaris*) in a conservation context. *Biological Conservation* 171: 232–245.
- Linnell J.D.C., Andersen R., Andersone Z., Balciauskas L., Blanco J.C., Boitani L., Brainerd S., Beitenmoser U., Kojola I., Liberg O. et al. (2002). The fear of wolves. A review of wolf attacks on humans. Trondheim: NINA Norsk Institutt for naturforskning. 68 p.
- Linnell J., Salvatori V., Boitani L. (2008). Guidelines for population level management plans for large carnivores. LCIE, Istituto di Ecologia Applicata, Roma, Via Arezzo 29 – IT 00161, samengesteld in opdracht van de Europese Commissie.
- Linnell J.D.C. (2013). From conflict to coexistence? Insights from multidisciplinary research into the relationships between people, large carnivores and institutions. Norway: Norwegian Institute for Nature Research (NINA). 56 p.
- Lorenzini R., Fanelli R., Grifoni G., Scholl F., Fico R. (2014). Wolf–dog crossbreeding: “Smelling” a hybrid may not be easy. *Mammalian Biology - Zeitschrift für Säugetierkunde* 79(2):149-156.
- Lüthi R., Hilfiker D., Tolon V., Landry J.-M. (2017). Wolf behavior towards electric fences used in agriculture. *Carnivore Damage Prevention* 13: 11-16.
- Mech L.D. & Boitani L. (2003). *Wolves. Behavior, Ecology, and Conservation*. The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Mertens J.A. (1963). Wolven in West-Vlaanderen in de late middeleeuwen. *Biekorf*. Jaargang 64, p. 114.
- Meuret M., Garde L., Moulin C.-H., Nozières-Petit M.-O., Vincent M. (2017). L'élevage de plein air confronté aux loups protégés et adaptables, Bilan sur 25 ans. In : Duclos J.-C., Fabre P., Garde L. (red.) *Élevage pastoral, espaces protégés et paysages en Provence-Alpes-Côte d'Azur – Cardère, Maison de la transhumance, Cerpam, Arpe-Paca*: 86-110.
- Molinari-Jobin A., Wolfl S, Marboutin E., Molinarid P., Wolfle M., Kosf I., Faselg M., Korenh I., Fuxjageri C., Breitenmoser C., Huber t., Blažič M., Breitenmoser U. (2012). Monitoring the Lynx in the Alps – *Hystrix, the Italian Journal of Mammalogy* 23 (1): 49-53.
- Pacheco C., López-Bao J.V., García E.J., Lema F.J., Llaneza L., Palacios V., Godinho R. (2017). Spatial assessment of wolf-dog hybridization in a single breeding period. *Scientific Reports* 7:42475.
- Pilot M., Greco C., vonHoldt B.M., Randi E., Jędrzejewski W., Sidorovich V.E., Konopiński M.K., Ostrander E.A., Wayne R.K. (2018). Widespread, long-term admixture between grey wolves and domestic dogs across Eurasia and its implications for the conservation status of hybrids. *Evolutionary Applications*, doi: 10.1111/eva.12595
- Pimenta V., Barroso I., Boitani L., Beja P. (2017). Wolf predation on cattle in Portugal: Assessing the effects of husbandry systems. 17-26 p.
- Randi E., Lucchini V., Christensen M.F., Mucci N., Funk S.M., Dolf G., Loeschcke V. (2000). Mitochondrial DNA Variability in Italian and East European Wolves: Detecting the Consequences of Small Population Size and Hybridization. *Conservation Biology* 14(2):464-473.

- Randi E, Hulva P, Fabbri E, Galaverni M, Galov A, Kusak J, et al. (2014). Multilocus Detection of Wolf x Dog Hybridization in Italy, and Guidelines for Marker Selection. PLoS ONE 9(1): e86409.
- République Française (2013). Plan d'action national loup 2013-2017.
- République Française (2018). Plan national d'actions 2018-2023 sur le loup et les activités d'élevage.
- Riccarda Lüthi R, Hilfiker D, Tolon V, Landry J-M. (2017). Wolf behavior towards electric fences used in agriculture. CDPnews (Carnivore Damage Prevention), winter 2017, pp. 11-16.
- Sächsisches Staatsministerium für Umwelt und Landschaft (2009). Managementplan für den Wolf in Sachsen. Thieme GmbH & co, Meissen
- Sand H., Wikenros C., Ahlqvist P., Strømseth T.H., Wabakken P. (2012). Comparing body condition of moose (*Alces alces*) selected by wolves (*Canis lupus*) and human hunters: consequences for the extent of compensatory mortality. Canadian Journal of Zoology 90(3):403-412.
- Schley L., Reding R., Herr J., Baulesch R., Biver G., Bormann J., Dostert M., Engel E., Ernst G., Grasges M, Kirsch E., Loos A., Mousel V., Negretti N., Reis P., Schauls R., Schintgen L. & Van Vliet G. (2017). Plan d'action et de gestion relatif au loup au Luxembourg. Bulletin technique de l'Administration de la nature et des forêts en matière de gestion de la faune sauvage et de chasse, 5 (numéro spécial), 1-56.
- Schoukens H., Dubrulle J. (2017). De terugkeer van de wolf naar de Lage Landen: een juridische analyse van een moeizame verhouding tussen mens en dier. Tijdschrift voor Milieurecht 2017 (2): 108-134.
- Sidorovich V., Rotenko I. (2018). Reproduction biology in grey wolves *Canis lupus* in Belarus: Common beliefs versus reality. Minsk: Chatry Chverci.
- Sidorovich V.E., Tikhomirova L.L., Jędrzejewska B. (2003). Wolf *Canis lupus* numbers, diet and damage to livestock in relation to hunting and ungulate abundance in northeastern Belarus during 1990–2000. Wildlife Biology 9:103-111.
- Skogen K., Mauz I., Krange O. (2008). Cry Wolf!: Narratives of Wolf Recovery in France and Norway. Rural Sociological Society 73(1):105-133.
- Stikvoort B., Poortvliet M., Elands B. (2013). Wolven en zwijnen, acceptabel risico? Landschap 3:109-118.
- Tapper R. (2006). Wildlife watching and tourism: a study on the benefits and risks of a fast growing tourism activity and its impacts on species. Bonn, Germany: UNEP/CMS Convention on Migratory Species.
- Theodoreakea I., von Essen E. (2016). Who let the wolves out? Narratives, rumors and social representations of the wolf in Greece. Environmental Sociology 2: 29-40.
- Thomas K. (1990). Het verlangen naar de natuur: de veranderende houding tegenover planten en dieren 1500-1800. Amsterdam: Agon.
- Treves K., Bruskotter J. (2014). Tolerance for predatory wildlife. Science 344: 476.
- Van Bommel F., Linnartz L., Floor L. (2015). Effectieve en praktisch uitvoerbare preventieve maatregelen ter voorkoming van predatie van vee door wolven. Van Bommel Faunawerk en ARK Natuurontwikkeling.

- Van Den Berge K. (2009). Populatieregeling verwilderde katten na 2010 : beknopt literatuuronderzoek met het oog op de bepaling van de verdere strategie – Adviezen van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, INBO.A.2009.72.
- Van Den Berge K. (2011). Advies betreffende de impact van zwerfkatten op de biodiversiteit – Adviezen van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, INBO.A.2011.68.
- Van Den Berge K. (2014). Blauwdruk zoogdieren : roofdieren. In : De Knijf G., Westra T., Onkelinx T., Quataert P. & M. Pollet (redactie). Monitoring Natura 2000-soorten en overige soorten prioritair voor het Vlaams beleid. Blauwdrukken soortenmonitoring in Vlaanderen – Rapporten van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, INBO.R.2014.2319355, Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, Brussel.
- Van Den Berge K. & Gouwy J. (2012). Omgaan met onzekerheid. Interpretatie van roofdierwaarnemingen – Zoogdier 23(3):8-9.
- van der Meulen M., Uljee I., Everaert J., Engelen G. (2016). De Ontsnipperingstool. Handleiding en resultaten van de 'eerste run'. VITO-rapport: 2016/RMA/R/0543.
- Van Der Windt H., Bogaert D. (2009). Veranderingen in discoursen en strategieën van Vlaamse en Nederlandse natuurbeschermers tussen 1945 en 2005. Brood & Rozen 14 (3): 7-37.
- Van Herzele A., Aarts N., Casaer J. (2015a). Debat in Vlaanderen rond vos en everzwijn brengt partijen niet dichterbij mekaar, integendeel. INBO Nieuwsbrief 09/2015.
- Van Herzele A., Aarts N., Casaer J. (2015b). Wildlife comeback in Flanders: tracing the fault lines and dynamics of public debate. *European Journal of Wildlife Research* 61(4):539-555.
- Verardi A., Lucchini V., Randi E. (2006). Detecting introgressive hybridization between free-ranging domestic dogs and wild wolves (*Canis lupus*) by admixture linkage disequilibrium analysis. 2845-2855 p.
- Vilà C., Wayne R.K. (1999). Hybridization between Wolves and Dogs. *Conservation Biology* 13(1):195-198.
- Von Essen E., Allen M. (2017). Interspecies violence and crimes of dissent: communication ethics and legitimacy in message crimes involving wildlife. *Critical Criminology* 25(2):261-274.
- WDC (2013). Preventing damage caused by wildlife using different kinds of fencing. Wildlife Damage Center (Swedish Environmental Protection Agency).
- Westra T., De Knijf G., Ledegen H., De Bruyn L., Maes D., Onkelinx T., Piesschaert F., Vanreusel W., Van Elegem B., Pollet M., Quataert P. (2016). Monitoring van prioritaire soorten in Vlaanderen, Opstart nieuwe meetnetten – *Natuur.Focus* 15 (4):156-165.

17 Bijlagen

17.1 Genetische identificatie van wolven

Het verschil tussen wolf (of hybride) en bijvoorbeeld hond is genetisch gemakkelijk te bepalen als er goede stalen beschikbaar zijn. Via genetische technieken is het verder vaak ook mogelijk om wolven toe te wijzen aan een regio van oorsprong, en soms zelfs individueel te herkennen. We maken gebruik van laboratorium- en data-analysemethodes die standaard gebruikt en gedeeld worden door en onder leden van het CE-Wolf consortium²². Dit laat ons toe om op eenvoudige wijze gegevens uit te wisselen, en identificaties uit te voeren.

17.1.1 Soort en geografische oorsprong

Voor identificatie van de soort (wolf, hond, goudjakhals, vos, ...) maken we gebruik van een hypervariabel DNA-locus van het mitochondriaal DNA, de controleregio van de D-loop (Caniglia et al. 2013). Deze regio heeft meer dan 200 verschillende genetische varianten (haplotypes) die verspreid voorkomen onder zowel wolven als honden (de hond stamt immers af van de wolf), maar doorgaans met kenmerkende haplotypes per taxon. Enkele haplotypes die typisch zijn voor wolf komen ook in lage frequentie (<1%) voor bij honden. Voor wolven verschillen deze haplotypes verder ook in functie van de evolutionaire geschiedenis en de afstammingslijn waartoe de wolf behoort. Zo is er een duidelijk onderscheid tussen Amerikaanse en Europese wolven, en is er slechts een kleine overlap tussen Aziatische en Europese wolven (Pilot et al. 2010). Ook binnen Europa kunnen we vaak een duidelijk onderscheid maken tussen de regio's van oorsprong. Dit onderscheid kan gedurende de komende decennia echter vervagen als gevolg van genetische vermenging van voorheen geïsoleerde maar nu terug expanderende deelpopulaties.

Deze genetische merker bepalen we in twee lengtes: hoe langer het DNA-fragment is, hoe gedetailleerder de informatie is die we eruit kunnen halen. Verse stalen, met een hoge DNA-kwaliteit (weefselstalen, verse speekselstalen, bloedstalen, verse uitwerpselen, ...) worden op het lange fragment geanalyseerd volgens het protocol van Pun et al. (2009). Stalen genomen op gedode prooien (speekselstalen vermengd met bloed van de prooi, en eventueel andere contaminaties), of andere stalen van lage kwaliteit worden op een kort fragment geanalyseerd volgens het protocol van Caniglia et al. (2013). We gebruiken de nomenclatuur van haplotypes van Pilot et al. (2010).

17.1.1.1 Genetische verschillen tussen regio's in Europa

Centraal Zuid-Europa

Franse en Zwitserse wolven zijn tot nu toe bijna uitsluitend afkomstig van de Italiaanse populatie. Nog steeds zijn de Franse wolven geconcentreerd in de westelijke Alpen, maar de populatie breidt stelselmatig uit naar het noorden en het westen.

---

²² http://www.senckenberg.de/root/index.php?page_id=17656

Deze Zuid-Europese populatie van Italiaanse oorsprong heeft op de controle-regio twee unieke haplotypes (waarvan één extreem zeldzaam) die nergens anders voorkomen. Zuid-Duitsland ligt op de grens van het noordelijke expansiefront van deze populatie. De enkele waargenomen wolven uit het uiterste zuiden van Duitsland behoren ook tot deze populatie. Deze populatie vermengt zich momenteel in Noordoost-Italië en Oostenrijk met de expanderende Dinarische populatie. Vanuit Frankrijk hebben wolven zich intussen ook tot in de Catalonische Pyreneeën verbreid. Ook in de westelijke Pyreneeën breidt de Franse-Italiaanse populatie zich uit, waardoor contact met de Iberische populatie op termijn te verwachten is.

Zuidwest Europa

De Iberische populatie wordt gedomineerd door twee haplotypes die uitsluitend in Spanje en Portugal voorkomen, maar bevat ook haplotypes die in de centraal-Europese en de Zuidoost-Europese populaties voorkomen.

Zuidoost-Europa

De Zuidoost-Europese populatie van de Balkan en Dinarische regio heeft circa 30% unieke haplotypes, de rest is gemeenschappelijk met de centraal-Europese en Iberische populatie. Deze populatie breidt momenteel uit naar het noordwesten in de oostelijke Alpen, waar ze in contact komt met de Italiaanse populatie, en naar het noordoosten, waar ze zich met de centraal-Europese populatie vermengt.

Centraal-, Noord- en Oost-Europa

De centraal-Europese laaglandpopulatie (voornamelijk Duitsland en Zuidwest-Polen) maakt genetisch deel uit van een groter geheel waartoe ook individuen uit Noord-Polen, Wit-Rusland, Tsjechië, Slovaakse, Estland, Letland, Litouwen, Finland, W-Rusland, Oekraïne en Roemenië behoren, en die soms onderverdeeld worden. Onder de haplotypes van deze uitgestrekte populatie zijn desondanks regionale verschillen merkbaar. In Duitsland, voorlopig de meest waarschijnlijke bron van Vlaamse en Nederlandse wolven, komen bijna uitsluitend twee haplotypes voor (HW1 en HW2), waarvan het tweede in Duitsland eerder zeldzaam is (ca. 5%, Carsten Nowack, pers. med.; zie ook DBBW 2017). De Duits-Zuidwest-Poolse populatie is zelf weer gesticht omstreeks 1998 door wolven afkomstig uit Noord-Polen, op hun beurt behorend tot de Baltische deelpopulatie. Deze twee haplotypes zijn afwezig in de Zuidoost-Europese populatie. Enkel in het zuiden van Duitsland (Bayern, Baden-Württemberg), waar nog geen voortplanting is vastgesteld, behoren de tot nu toe vastgestelde wolven tot de Italiaanse populatie.

De huidige Scandinavische populatie, gesticht rond 1980, is genetisch sterk verarmd, waardoor ze sterk onderhevig is aan inteelt (Åkesson et al. 2016). Deze populatie bestaat uitsluitend uit HW1. Momenteel zijn elders in Scandinavië enkel zwervende individuen waargenomen.

.

17.1.1.2 Toewijzing van Belgische wolven

Op basis van deze verspreiding van haplotypes van de controle-regio kunnen we in België drie haplotypes verwachten: individuen met haplotypes HW1 en HW2 wijzen we toe aan de centraal-Europese laaglandpopulatie, en individuen met haplotype HW22 aan de Frans-Zwitsers-Italiaanse populatie.

In Noord-Frankrijk zijn genetisch bevestigde waarnemingen van wolf quasi uitsluitend afkomstig van de Italiaanse lijn (HW22), maar vermenging tussen de centraal-Europese populatie en de Frans-Italiaanse populatie (gemengde roedels) is de komende jaren te verwachten in het grensgebied van Frankrijk en Duitsland, inclusief Luxemburg en België. Momenteel lijkt de kans groot dat wolven die in het zuiden van België opduiken (ten zuiden van Samber-Maas) behoren tot de Italiaanse groep, terwijl de influx vanuit de oostelijke grensstreek eerder zal behoren tot de centraal-Europese populatie. Ook pre-historische stalen uit België zijn afkomstig van de ancestrale populatie waar de huidige Italiaanse populatie toe behoort (Pilot et al. 2010). De twee in Vlaanderen waargenomen wolven (wolvijn Naya, en het in Opoeteren aangereden jonge mannetje) behoren toe tot respectievelijk HW1 en HW2, en zijn dus afkomstig van de centraal-Europese populatie.

Omdat de controle-regio op het mitochondriaal DNA ligt, en enkel via de moederlijn wordt overgeërfd, kunnen we bij eventuele hybriden enkel een uitspraak doen over de identiteit van de moeder. Om hybridisatie vast te stellen zijn andere genetische middelen vereist (zie onder). We kunnen met deze genetische merker het geslacht niet bepalen.

Nieuwe DNA-sequenties van de controle-regio kunnen we vergelijken met DNA-sequenties van dit DNA-fragment in een publieke databank van genetische gegevens²³.

17.1.2 Individuele identificatie van wolven

Naast de identificatie van regionale herkomst van wolven is het ook mogelijk om DNA-stalen te karakteriseren op zogenaamde nucleaire merkers, DNA-fragmenten die van beide ouders afkomstig zijn. We maken gebruik van een set van dertien biparentaal overgeërfde microsatellietmerkers, en twee geslachtsgebonden merkers. Het protocol voor deze analyse is afkomstig van het CE-wolf consortium, geleid door Senckenberg Wildtiergenetik in Frankfurt, Duitsland. De geslachtsgebonden merkers laten toe om het geslacht van het dier te bepalen, de overige dertien geven voor elk individu een unieke genetische code (een genotype) die onderscheid op individueel niveau toelaat. Dit kan toelaten om verschillende DNA-stalen aan elkaar te linken (bv. bijtsporen op een kadaver, uitwerpselen, urinesporen, haren, ...). Het laat ook toe om de verwantschappen tussen verschillende genotypes te bepalen, en kan dus ook toelaten om te bepalen van welke roedel een bepaald individu afkomstig is, wanneer de individuen van die roedel genetisch reeds gescreend zijn geweest. Deze analyse vereist DNA van betere kwaliteit dan voor de identificatie van het haplotype op de controle-regio, en is daardoor niet altijd mogelijk.

---

²³ <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/genbank/>

Senckenberg Wildtiergenetik beheert een databank van de genotypes van de Duitse wolven. Deze is relatief volledig, waardoor een dier afkomstig van een Duitse roedel doorgaans kan toegewezen worden aan een specifieke roedel. Voor het Poolse deel van de populatie is deze databank minder volledig. Voor de Zwitsers-Italiaanse-Franse populatie wordt (omwille van historisch gegroeide redenen) een andere set van 22 merkers gebruikt. DNA-stalen van individuen die tot haplotype HW22 behoren worden doorgaans naar een Zwitsers of Frans referentielaboratorium gestuurd. Omdat INBO deze databank niet zelf beheert, noch er rechtstreeks toegang tot heeft, zijn we voor toewijzingsanalyses van genotypes aan roedels afhankelijk van externe partners.

Naast deze methodes gebaseerd op variatie ter hoogte van microsatellietmerkers, is het ook mogelijk om genotypes van wolven te bepalen op duizenden SNP-merkers. Hiervoor wordt gebruik gemaakt van hoogtechnologische chips die van oorsprong ontwikkeld zijn voor de hond, maar die ook toelaten om extreem gedetailleerde informatie over de genetische samenstelling van een wolf te bekomen. Dit is echter enkel mogelijk op zuivere DNA-stalen van hoge kwaliteit en kwantiteit.

17.1.3 Hybridisatie tussen wolven en honden

Hybridisatie tussen honden en wolven is niet bijzonder algemeen, maar op plaatsen waar wolven op zoek zijn naar een partner kan de schaarsheid aan andere wolven aanzetten om te paren met een hond. Waar kleine wolvenpopulaties in frequent contact staan met honden lijkt hybridisatie alleszins vaker op te treden (Pilot et al. 2018). Sommige auteurs nemen aan dat het risico op hybridisatie groter is aan de rand van het verspreidingsgebied (Godinho et al. 2011). Nochtans komt hybridisatie ook voor in de kern van wolvenpopulaties.

Recent onderzoek bracht aan het licht dat hybridisatie in sommige wolvenpopulaties wijd verspreid is (Pacheco et al. 2017). Diepgaand genetisch en genomisch onderzoek toont aan dat occasionele hybridisatie tussen hond en wolf reeds duizenden jaren gaande is in de Europese populatie waardoor ca. 62% van de wolven een kleine hoeveelheid (ca. 5%) DNA van hond met zich meedragen, zonder evenwel de genetische integriteit van de wolvenpopulatie te compromitteren (Randi et al. 2014, Galaverni et al. 2017, Pilot et al. 2018).

Om de zuiverheid van wolvenpopulaties niet te compromitteren door vermenging met genetisch materiaal van honden wordt er soms overgegaan tot afvangen of afschot van nieuwe dieren die onmiskenbaar geïdentificeerd zijn als hybriden²⁴.

Hybriden vertonen zeer uiteenlopende uiterlijke kenmerken en kunnen niet steeds eenduidig op basis van uiterlijke kenmerken als hybride geïdentificeerd worden (Lorenzini et al. 2014). In sommige gevallen zijn er morfologische kenmerken die wijzen op een invloed van hond (bv. zwarte vachtkleur), maar dit kan ook een gevolg zijn van de eerder besproken eeuwenoude introgressie tussen beide soorten (Galaverni et al. 2017).

---

²⁴ <https://www.dbb-wolf.de/Wolfsmanagement/Bundesl%C3%A4nder/umgang-mit-hybriden>

Recente hybridisaties (rechtstreekse nakomelingen van wolf x hond) zijn genetisch relatief eenvoudig te karakteriseren door een combinatie van een genetisch profiel op een mitochondriale merker (maternale lijn: hond of wolf) en een merker op het Y-chromosoom (paternale lijn: hond of wolf). Verder is het ook mogelijk via nucleaire microsatellietmerkers (genotypes) toewijzingsanalyses uit te voeren aan referentiepopulaties van zuivere wolven of zuivere honden, waarbij ook recente terugkruisingen nog kunnen geïdentificeerd worden (Randi et al. 2014).

De meerderheid van de in het wild voorkomende hybriden die via genetische staalnamen als hybriden gedetermineerd werden, waren het resultaat van een kruising tussen een vrouwelijke wolf en een mannelijke hond (Boitani 1983, Godinho et al. 2011, Lorenzini et al. 2014, Randi & Lucchini 2002, Randi et al. 2000, Verardi et al. 2006, Vilà & Wayne 1999). Sommige auteurs vermoeden dat het vooral vrouwelijke wolven zijn die na dispersie paren met honden om een nieuwe roedel te stichten, bij gebrek aan andere wolven in de periferie van hun verspreidingsgebied (Lorenzini et al. 2014).

Hoewel er veel genetisch bewijs is voor vrouw wolf – man hond hybridisatie zijn er nauwelijks goed gedocumenteerde gevallen van de ecologische omstandigheden waarin deze vorm van hybridisatie in het wild plaatsvindt. Een interessante case werd in 2003 vastgesteld in Saksen toen een wolvin in het wild zeven hybride pups wierp. De streek was toen nog maar net door wolven gekoloniseerd²⁵.

Via genetische staalnames werden echter ook in het wild hybriden aangetroffen die afstammen van een vrouwelijke hond (Hindrikson et al. 2012, Kopaliani et al. 2014, Randi et al. 2014, Pilot et al. 2018). Wolven werpen altijd in het wild, vrouwelijke honden die bevrucht zijn door een wolf daarentegen kunnen zowel in het wild (in geval van verwilderde honden) als in de nabijheid van de mens (in geval van loslopende honden) werpen. Hybriden die opgroeien bij een hondenmoeder in een menselijke omgeving zullen eerder als honden dan als wolven beschouwd worden.

In Wit-Rusland werden recent via observaties in het wild zeven gevallen gedocumenteerd van hybridisatie. In alle zeven gevallen betrof het paarvorming tussen een mannelijke wolf en een verwilderde vrouwelijke hond die in de praktijk leefde als een wilde wolf, met hybridisatie tot gevolg (Sidorovich & Rotenko 2018). De ecologische omstandigheden waarin hybridisatie tussen man wolf en vrouw hond in het wild plaatsvond werden hierbij goed beschreven.

---

²⁵ <http://www.wolf-sachsen.de/en/development-wolf-population-in-saxony>

17.2 Publieke reacties en vragen, ter illustratie

Eerste reacties op de komst van Naya (zie inleiding), het nieuwsforum van Het Laatste Nieuws naar aanleiding van de krantenberichten van 16 januari, 13 en 20 maart 2018:

Eindelijk eens wat positief nieuws uit de dierenwereld, hopelijk laten ze deze prachtige dieren met rust. Hopelijk geen klopjacht nu het mooie dier eindelijk zijn weg terug naar Vlaanderen gevonden lijkt te hebben. Na vossen te hebben uitgezet nu wolven. Proficiat groenen hopelijk lossen jullie binnen enkele jaren de daaruit voortvloeiende problemen zelf op i.p.v. het hoofd in het zand te steken.

Vroeger ging ik onbevreesd wandelen in de natuur, nu moet ik passen of ik zou een geweer mee moeten dragen, [...] Wacht tot het eerste kindje aangevallen wordt door een wolf of een everzwijn.

Honden zijn gevaarlijker dan wolven, mensen, de grote boze wolf bestaat niet. De grote boze jager daar in tegen... Mensen moeten niet zo smerig doen tegen een dier die ook maar wil leven, de wereld is (gelukkig) niet enkel bedoeld voor de monster- mens.

De dieren eisen hun habitat terug, het moest eens gebeuren, hopelijk slagen ze erin. Kunnen ze geen bruine beer of 6 in het zoniënwoud dumpen?

Onze boeren zullen - zoals vroeger - 's nachts hun schapen op stal moeten zetten. Wolven hebben ook recht op hun plaats!

Tenslotte is België en NL niet geschikt voor roedels wolven, veel te gebetonneerd en teveel vee. De jagers zullen er korte metten mee maken, en de boeren zullen content zijn.

We moeten nu niet de schuld van elk dood schaap in de schoenen van de wolf schuiven. Ik denk dat er meer schapen worden gedood door honden dan door wolven.

Ik bewonder dieren veeeeeeel meer dan mensen. Ze doden om te overleven. Wij doden uit machtzucht, gekheid of onrespect. Wolven zijn prachtige wezens!

De wolf hoort in feite niet meer thuis in het 'verkapte' Vlaanderen.

De wolf heeft hier altijd geleefd, natuurlijk hoort hij hier thuis.

Een wolf hoort niet thuis in onze dicht bevolkte streek wat onze geitenwollensokken liefhebbers er ook van denken.

De wolf heeft altijd in onze streken geleefd en door ons was hij hier verdwenen. Dus er mogen er nog meer naar onze streken komen.

Ik weet niet of dat positief is, marters, vossen, bevers en wilde zwijnen vormen nu al een groot probleem. Hoeveel diersoorten gaan ze nog uitzetten ....

Wilde dieren hebben rap door dat een ongewapende mens ongevaarlijk (in hun ogen ziek?) is en honger is de beste saus?

Aah mooi, zijn prachtige dieren die belangrijk zijn voor de natuur en alles in balans houden.

Ons probleem met de everzwijnen wordt dan meteen opgelost met de komst van de wolven! Mijn tuin wordt dan niet meer omgewoeld door die wilde varkens.

Het is inderdaad een goede zaak dat de wolf terug is maar hopelijk gebeuren er geen ongevallen met kinderen of volwassenen, het blijft een wild dier.

Een wolf schrik van de mens ? Dat zei men vroeger van de vos ook, die heeft al lang geen schrik meer van de mens.

De natuur zorgt zelf voor evenwicht. Zéker geen jagers voor nodig, die toch maar afschieten voor hun ziekelijke plezier!! Welkom wolf in Belgenland!!

Vragen uit het publiek tijdens infoavonden (voorjaar 2018) over de wolf in Vlaanderen:

Naya zoekt een partner. Wat gebeurt er wanneer zij die vindt?

Hoe zit het met die GPS-gegevens?

Zijn er al kadavers gevonden van prooidieren?

Heeft de komst van de wolf ook positieve gevolgen?

Waarmee zullen de wolven zich voeden en waar zouden ze zich vestigen?

Wat als er meer wolven komen en die vinden te weinig prooiën?

Mogen wij de wolf voederen?

Moet ik schrik hebben wanneer mijn kinderen buiten in het bos spelen?

Waarom worden boeren schadeloos gesteld wanneer een wolf een schaap doodt en waarom worden wij burgers niet vergoed als een everzwijn onze tuin vernield?

Vragen gesteld tijdens infoavonden voor schapenhouders:

Wat moeten we doen wanneer we schade hebben?

Wie doet de voorlichting? Waar halen we informatie?

Wat met het zetten van omheiningen? Deze staan toch tegenover het stimuleren van migratie van wild en ontsnippering?

Wat kunnen we doen als preventie? Wie komt met praktische voorstellen?

Hoeveel kost preventie? Wie gaat deze betalen?

Preventie mag niet losgekoppeld worden van schadevergoeding?

In hoeverre dragen ANB en Natuurpunt bij het investeren in preventieve maatregelen wanneer de kuddes op hun terrein gehoed worden?

Hoeveel bedrijfsgerichte schade zal er aangericht worden?

Hoe groot is de schadevergoeding?

Wat met vervolgschade?

Wordt er een fonds opgericht waaruit geput kan worden? Gelijkaardig aan Sanitair Fonds?

Wie beslist er over het al dan niet uitkeren van een schadevergoeding?

Wordt het jachtbeheer aangepast in gebieden waar de wolf zich vestigt?

17.3 Controle schadegeval – stappenplan en protocol

Bij een mogelijk schadegeval zal een veldteam (INBO en/of andere personen (bv. ANB boswachters) met de nodige expertise) ter plaatse vaststellingen maken om te bepalen om de schade door wolf kan zijn veroorzaakt. Een ontwerp stappenplan en protocol rond veldbemonstering van bijtewonden is hieronder weergegeven.

Checklist verslagdocument (notitieboek,...)

- Contactgegevens beoordeler(s): naam, affiliatie, email, telefoon
- Contactgegevens schadelijder: naam, adres, telefoon, email
- Plaats van schade: meest nabije referentie-adres
- Datum van schadevaststelling, van schademelding en van schadecontrole
- Informatie over gedode of verwonde dieren: aantal, geslacht, leeftijdscategorie, bijzonderheden,...
- Globale bevindingen m.b.t. gedode dieren: beschrijving van relevante vaststellingen, voor elk gedood dier afzonderlijk (verplaatsingen, latere aaseters, omgevingssporen,...)
- Overzicht van genomen stalen (referenties)

Contactname met melder of eigenaar

- Verzoeken om dood dier (dieren) onaangeroerd te laten en de directe omgeving ervan zo min mogelijk te wijzigen
- Betreding kan mogelijke pootafdrukken wissen of uitwerpselen onherkenbaar en ongeschikt voor DNA-staalname.
- Dood dier niet afdekken met plastic of ander materiaal om contaminatie te vermijden (tenzij er absolute zekerheid is dat het gebruikte materiaal 100% clean is)
- Honden weghouden van dood dier

Controle op dood dier (dieren)

- Dient zo snel mogelijk plaats te vinden, en voor DNA-bemonstering in elk geval binnen de 24 uur na de mogelijke aanval
- Checken op sporen rond het dood dier (al dan niet verslept ? afstand ?) – maak foto's van toestand vóór manipulatie, zowel van het dier als van de directe omgeving
- Bemonsteren op vers dood dier, niet ingevroren, met nieuwe wegwerphandschoenen
- Bemonstering ter hoogte van de bijtewonden en vraatranden op het dood dier
- Typische bijtewonden in de halsstreek: 2 x 2 (soms meer of minder) ronde perforatiewonden van de vier hoektanden (= één bijtwonde)
- Typische vraatwondes vaak eerst in de borststreek (borstkas geopend), kan ook elders
- DNA-bemonstering eerst uitvoeren op wondes die bereikbaar zijn zonder dood dier te manipuleren, vervolgens eventueel andere zijde van dier bemonsteren
- Bemonstering via swabstalen en weefselstalen
- Na bemonstering aanvullende (detail)foto's nemen, zoals met meetlat of lintmeter (met millimeterschaal) nabij perforatiewonden in de hals (of elders)

- Dood huisdier (laten) verwijderen: in de regel via vilbeluik of eventueel afstand laten doen voor uitgebreidere autopsie op INBO indien wenselijk (controle onderhuidse bloedingen,...).

DNA-bemonstering

- Per dood dier wordt minstens één en eventueel twee bijtonden bemonsterd
- Per bijtwonde (halsbeet / vraatrand) wordt een dubbel swabstaal genomen, en één staal 'bloedwol'
- Per dood dier is een uniek gelabelde materiaal-kit beschikbaar, bv. "WOLF 13". Deze kit bestaat uit een grote plastic-verzamelzak waarin twee uniek gelabelde kleinere materiaalzakjes zitten (volgens bv.: "BIJTWONDE 13.1" en "BIJTWONDE 13.2"). Daarnaast bevat de grote verzamelzak een set reservemateriaal, gelabeld volgens bv. als "PROOIREST 13".
- Te volgen protocol:

PER BIJTWONDE :

1. Doe wegwerphandschoenen aan
2. Draai de steriele buis van de swab open, en haal de swab uit de buis.
3. Giet enkele silica-korrels (~5) vanuit de voorraadbuis in de monsterbuis. (Check vooraf of de silica-korrels voldoende droog zijn: bij vochtopname verliezen de korrels hun oranje kleur en zijn dan niet langer werkzaam)
4. Maak de katoenen top licht vochtig door er een beetje steriel water op te druppelen. (Sla deze stap evenwel over indien de wonde al duidelijk nat is, en bemonster dan met een droge swab)
5. Rol de top van de swab over het oppervlak van de wonde; beweeg de swab bij duidelijke bijtgaten van tanden ook in en door deze gaten.
6. Steek de swab terug in de buis. Voeg eventueel nog enkele silicakorrels toe en druk dan de dop dicht.
7. Noteer op de buis de referentie zoals op het label van het zakje (bv. "BIJTWONDE 13.1")
8. Herhaal stap 2-7 met een nieuwe steriele swab voor dezelfde bijtwond (daarbij zal de tweede buis hetzelfde label dragen, je kan eventueel onderscheiden met "A" en "B").
9. Schraap met scalpel wat bebloede vacht/wol weg rond de bijtwond (knip zo nodig vooraf de buitenste centimeters van de haren weg) en stop dit in de buis met label "BLOEDWOL". Schud de inhoud naar onder zodat deze contact maakt met de silica.
10. Steek de bloedwol-buis en de beide swabbuisjes terug in het gelabelde plasticzakje waaruit het materiaal afkomstig is (label "BIJTWONDE 13.1")

PER DOOD DIER :

Herhaal stap 1 – 10 bij vaststelling van een tweede bijtwonde, zoals een vraatrand, en gebruik hiervoor het tweede kleinere materiaalzakje (volgens bv. met referentie "BIJTWONDE 13.2")

11. Steek vervolgens de zakjes met de genomen stalen ("BIJTWONDE 13.1" en ev. "BIJTWONDE 13.2") terug in de verzamelzak ("WOLF 13"), eventueel samen met het resterende reservemateriaal-zakje ("PROOIREST 13").

12. Haal de swabs bij thuiskomst uit de buis, leg die dwars op de buis zodanig dat de top met niets in aanraking komt, en laat gedurende een nacht aan de lucht drogen op een donkere plek in een niet-vochtige ruimte. Steek de gedroogde swap de volgende ochtend terug in de gedroogde buis en bewaar die in een enveloppe op een donkere plek. Noteer op de enveloppe de referentie van de staalname (bv. "BIJTWONDE 13.1"). Deze enveloppes kunnen vervolgens worden overgemaakt aan het INBO.

13. Steek de buisjes met bloedwol bij thuiskomst in een plastic-zakje (uit de reservezak), noteer met waterbestendige inkt op het zakje de referentie (bv. "BIJTWONDE 13.1"), en leg dit in een frigo (~4°C). In deze fase niet invriezen: ontdooien bij transport en daarna opnieuw invriezen beschadigt het DNA. Bezorg het staal daarom asap aan het INBO, waar het dan wel kan worden ingevroren.

- Optioneel: In geval van duidelijke verdenking van aanvreten van de wonde door latere aaseters (vos, kraaiachtigen,...), verwijder het zichtbaar gecontamineerde weefsel rond de wond met een nieuw scalpelmes en probeer een wonde-rand te vinden waar deze contaminatie mogelijk niet is opgetreden.
- Analoog voor dode dieren die langdurig aan regen zijn blootgesteld: probeer een wonde-rand te bemonsteren waar zo min mogelijk regenwater overheen is gevloeid.
- In de materiaal-kit zitten wegwerphandschoenen in overtal: zij laten toe het dode dier te manipuleren – op andere zijde draaien, positioneren voor foto-opnames,... Hou gebruikte en niet-gebruikte handschoenen goed uit elkaar!

Benodigd materiaal

Inhoud kleine materiaalzakjes (label type "BIJTWONDE 13.1"):

- 2 swab-buisjes
- Plastic-buis met afsluitdop, met label "BLOEDWOL" (bevat enkele oranje silicakorrels)
- Buisje met steriel water
- 2 paar latex wegwerphandschoenen

Inhoud zak reservemateriaal (label type "BIJTWONDE 13.1"):

- Cf. hoger
- Buis met voorraad silica-korrels
- 1 wegwerp-scalpelmes op houder, enkele losse scalpelmesjes (niet compatibel met houder), plastic-opbergpotje voor gebruikte scalpelmesjes (Lep op bij opbergen scalpelmes op houder)

Bijhebben: onderhavig protocol, notitieboek en schrijfgerief (potlood is handig bij regenweer)

Verder is het handig een kleine schaar (wegknippen van haren rond bijtwonde,...) bij te hebben : reinig deze vooraf en spoel met proper water. Let erop dat je wondes van verschillende dieren niet onderling contamineert.

17.4 Contactgegevens betrokken actoren voor het platform wolf

Organisaties	Contactpersoon	Mail
Ambrassade	An Van Lancker	an.vanlancker@ambrassade.be
Vereniging Ecologische begrazing	Lieven Caekebeke	ab@con9.be
Hubertusvereniging Vlaanderen	Dieter De Mets	dieter.demets@hvv.be
	Kathleen Vanhuysse	kathleen.vanhuyse@hvv.be
Boerenbond en landelijke gilden	Leen Franchois	leen.franchois@boerenbond.be
Algemeen boerensyndicaat (ABS)	Lieven De Stoppeleire	lieven.destoppeleire@absvzw.be
Vzw Vlaamse schapenhouderij	André Calus	andre.calus@telenet.be
VVSG	Steven Verbanck	steven.verbanck@vvsg.be
VVP	Brent Roobaert	brent.roobaert@vlaamseprovincies.be
WWF België	Pepijn T'Hooft	Pepijn.T'Hooft@wwf.be
	Sofie Ruyschaert	Sofie.Ruyschaert@wwf.be
Vogelbescherming Vlaanderen vzw	Frederik Thoelen	info@vogelbescherming.be
Natuurpunt vzw	Anke Geeraerts	anke.geeraerts@natuurpunt.be
	Diemer Vercayie	diemer.vercayie@natuurpunt.be
Landschap vzw	Jan Loos	jan.loos@landschapvzw.be
Landelijk Vlaanderen	Jurgen Tack	jurgen.tack@landelijkvlaanderen.be

Vlaamse overheid	Contactpersoon	Mail
Agentschap voor Natuur en Bos	Koen Driesen	koen.driesen@vlaanderen.be
	Bram D'hondt	bram.dhondt@vlaanderen.be
	Dries Gorissen	dries.gorissen@vlaanderen.be
Departement Landbouw en Visserij	Jan Eskens	jan.eskens@lv.vlaanderen.be
Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek	Joris Everaert	joris.everaert@inbo.be
	Koen Van Den Berge	koen.vandenberge@inbo.be
	Jan Gouwy	jan.gouwy@inbo.be
	Caroline Geeraerts	caroline.geeraerts@inbo.be
	Ann Van Herzele	ann.vanherzele@inbo.be
	Joachim Mergeay	joachim.mergeay@inbo.be